

СХВАЛЕНО
ДЛЯ ВИКОРИСТАННЯ В ДОШКІЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

ПРОГРАМА

**З МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ**

СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ

- **Молодший дошкільний вік**
4-й рік життя
- **Середній дошкільний вік**
5-й рік життя
- **Старший дошкільний вік**
6–7-й роки життя

Любов ЛОХВИЦЬКА

Програма
з морального виховання дітей дошкільного віку
“СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”

*Схвалено для використання
в дошкільних навчальних закладах*

Тернопіль
“Мандрівець”
2014

УДК 37.015.31 : 17.022.1-053.4

ББК 74.200.51

Л 81

*Схвалено для використання в дошкільних навчальних закладах комісією з дошкільної педагогіки та психології Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України
(лист ІТЗО від 25.07.2014 № 14.1/12-Г-1359)*

Експерт:

А. С. Шевчук – доцент кафедри дошкільної освіти Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка, кандидат педагогічних наук.

Рецензенти:

Г. В. Беленька – доктор педагогічних наук, професор, завідувач кафедри дошкільної освіти, заступник директора з наукової роботи Педагогічного інституту Київського університету імені Бориса Грінченка;

І. С. Булах – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри теоретичної та консультативної психології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова;

Л. А. Калмикова – доктор психологічних наук, кандидат педагогічних наук, завідувач кафедри психології, професор кафедри педагогіки і методики дошкільної освіти ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”;

Л. М. Томенко – завідувач дошкільного навчального закладу № 10 “Любавонька” м. Переяслав-Хмельницький (“Опорний заклад” Київської області), заслужений працівник освіти України.

Лохвицька Л. В.

Л 81 Програма з морального виховання дітей дошкільного віку “Скарбниця моралі” / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 128 с.

ISBN 978-966-634-847-3

Парціальну програму “Скарбниця моралі” упорядковано відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти (нова редакція). Програма поглиблено висвітлює змістові компоненти, що розкривають питання морального виховання дітей, які представлені в усіх освітніх лініях інваріантної складової: формування етичних уявлень, розвиток моральної свідомості і саморегуляції, гуманних почуттів і емоцій, навичок моральних взаємин з довколишніми і моральної поведінки, моральних якостей тощо.

Для використання в дошкільних навчальних закладах та альтернативних формах дошкільної освіти.

УДК 37.015.31 : 17.022.1-053.4

ББК 74.200.51

Всі права застережені

All rights reserved

ISBN 978-966-634-847-3

© Л. Лохвицька, 2014

© ТОВ “Мандрівець”, 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕДСЛОВО	5
ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА	10
ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ	19
Концепція виховання моральної особистості дитини дошкільного віку	19
Особливості морального виховання дошкільників.....	39
ЗМІСТ ПРОГРАМИ “СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”	48
<i>Молодший дошкільний вік (четвертий рік життя).....</i>	48
Вікові можливості дитини	48
Завдання освітньої роботи	49
Тематичні модулі	50
<i>Про мораль знати – негарздів уникати.....</i>	<i>50</i>
<i>Дорослих поважати і чемним зростати.....</i>	<i>50</i>
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	<i>50</i>
<i>Довіру проявляти і співпереживати.....</i>	<i>51</i>
<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати.....</i>	<i>51</i>
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти</i>	<i>52</i>
<i>У злагоді бути – про образи забути.....</i>	<i>52</i>
<i>Себе оцінити і кращим зробити</i>	<i>53</i>
Показники моральної компетенції дитини	53
<i>Середній дошкільний вік (п'ятий рік життя).....</i>	55
Вікові можливості дитини	55
Завдання освітньої роботи	56
Тематичні модулі	57
<i>Про мораль знати – негарздів уникати.....</i>	<i>57</i>
<i>Дорослих поважати і чемним зростати.....</i>	<i>57</i>
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	<i>57</i>

<i>Довіру проявляти і співпереживати</i>	58
<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати</i>	58
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти</i>	59
<i>У згоді бути – про образи забути</i>	59
<i>Себе оцінити і кращим зробити</i>	60
Показники моральної компетенції дитини	60
Старший дошкільний вік (шостий рік життя)	62
Вікові можливості дитини	62
Завдання освітньої роботи	63
Тематичні модулі.....	64
<i>Про мораль знати – негарздів уникати</i>	64
<i>Дорослих поважати і чемним зростати</i>	64
<i>З дітьми дружно жити і їх розуміти</i>	65
<i>Довіру проявляти і співпереживати</i>	65
<i>Гарних манер набувати і ввічливим ставати</i>	66
<i>Добрі справи творити і завжди їм радіти</i>	66
<i>У згоді бути – про образи забути</i>	67
<i>Себе оцінити і кращим зробити</i>	68
Показники моральної компетенції дитини	68
ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМОВИХ ЗАВДАНЬ	71
Орієнтовний перелік методів і прийомів морального виховання.....	71
Орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури	75
Українські прислів'я і приказки з морального виховання.....	81
ПІСЛЯСЛОВО	84
Додаток	95
Словник-мінімум основних понять програми “Скарбниця моралі”	95
Предметний покажчик.....	115
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	119

ПЕРЕДСЛОВО

*Моралінки зі скарбниці дошкільнятам,
Щоб могли вони в гармонії зростати.*

Питання моралі, морального розвитку і морального виховання є злободенними для нашої держави, оскільки загальний моральний стан українського суспільства погіршився і потребує пошуку шляхів якнайшвидшого його поліпшення. Здавна український народ ототожнював поняття “мораль” і “виховання”, бо лише про моральну людину говорили, що вона вихована. Ще давньокитайський мислитель і філософ Конфуцій, визначаючи становлення “благородної людини”, підкреслював, що необхідним є дотримання встановлених норм, тому що “людина говорить своїми вчинками, її словам відповідають її справи. У всьому, що вона говорить і робить, керується принципами” [54, с. 73]. У розумінні філософа досконалою може бути людина скромна, справедлива, безкорислива, стримана, яка поважає гідність свою й інших людей, любить їх, вважає життя вищою суспільною цінністю; має розвине не почуття обов’язку. Останнє, за Конфуцієм, – це сукупність моральних зобов’язань, що їх гуманна людина добровільно бере на себе й обов’язково виконує. Серед них – обізнаність, щирість, привітність, шанобливість, справедливість, чесність, уважність, поміркованість, турботливість, чуття міри, самовимогливість тощо. Становлення саме такого морального портрета, передусім у молодого покоління, необхідно забезпечувати якнайраніше.

Важливим в опануванні норм і правил моральної поведінки є період дошкільного дитинства як етап сенситивності розвитку багатьох сфер і формування основ особистості. Елементарні моральні уявлення і почуття, найпростіші навички поведінки, що дитина набуває почасти як стихійний моральний досвід, мають стати, як зазначав Л. Виготський, із “натуральних” “культурними”, тобто перерости у вищі психологічні функції і становити основу фундаменту для розвитку нових форм поведінки, правил і норм [50, с. 359]. Складність моральних явищ визначає поступове проникнення у їх сутність. Спочатку діти розуміють їх на емоційному

рівні (“добре”, “погано”), потім поступово починають усвідомлювати, у чому полягає відмінність того чи іншого вчинку, чим вони зумовлені, і прагнення до позитивних. Одні діти швидше опановують глибину моральних ситуацій, що обговорюються, інші – повільніше. Це природно. Тобто, моральне виховання не є простим, і це обумовлюється специфікою психічного розвитку зростаючої особистості дитини дошкільного віку. Важливо, щоб у дітей накопичувалися моральні поняття і уявлення про моральні норми, які вони продукуватимуть у власній поведінці і ставленні до довколишніх.

Дорослі прагнуть щонайшвидше і правильно виховати дитину, накладаючи вето (заборони), позбавляючи її при цьому права вибору, наказуючи: “Роби так, а не інакше”. У такий спосіб вони формують у неї не гуманістичну позицію, а навпаки – егоїстичну і бездушну.

Водночас маємо ще й таку складність у реалізації морального виховання, як непослідовність і відстеження самими ж дітьми суперечності між встановленими правилами і їх порушенням дорослим. Це спричинює виникнення явища так званого “подвійного стандарту”, коли знаючи, як потрібно поводитися в тій чи іншій життєвій ситуації, діти не дотримують цих правил, бо так поводитися інші (значущі) для них люди. Тоді у них можуть з’являтися нерозуміння, переживання, муки сумління і, врешті-решт, “викривлене” бачення моральності як такої. Саме моральність, як складне новоутворення, характеризує особистість щодо її розуміння, прийняття і ставлення до довколишніх відповідно до норм моралі.

Для дітей дошкільного віку (особливо молодшого) характерно, що вони не визнають наявність у себе проявів порушення моралі, а помічають це у виключно конкретних випадках і вказують на провину ровесників. Описуючи когось із дітей, вони зазначають, що добрий – це, як правило, гарний, розумний, слухняний, але не зазначають таких рис, як чесний, справедливий, відповідальний, чуйний, товариський тощо. Моральний портрет почасти залишається поза увагою, бо дорослі концентруються на “знанневоцентричному”, а не “дитиноцентричному” підході до вихо-

вання. Водночас вони стають безпорадними, коли їхня “добре вихована” дитина не виправдовує очікування, демонструючи грубість, зухвалість, неповагу у взаєминах з іншими тощо. Якщо дитину постійно залякувати безліччю “не можна”, то вона виросте неспроможною здійснювати власну моральну саморегуляцію, брати відповідальність за моральний вибір, утратить відчуття усвідомлення моральних цінностей і, врешті-решт, не зможе повноцінно жити.

Батьків і педагогів хвилює питання, що треба робити, щоб виховати моральну особистість, як навчити дітей дотримувати моральних норм, як пояснити їх значення, коли треба починати цей процес та ін. “У чому полягає мистецтво виховання дитини нашого часу без крику, запотиличників і покарань?” – це фактично питання культивування у дітей моральних суджень, розвитку саморегуляції поведінки відповідно до встановлених норм і правил, які мають стати внутрішніми орієнтирами, виникнення емпатійного ставлення до довколишніх, становлення моральної свідомості й самосвідомості, формування моральних почуттів та ін.

Саме тому нині одним із найважливіших завдань дошкільної освіти, як зазначено в Базовому компоненті, є “надання пріоритету соціально-моральному розвитку особистості, формування у дітей уміння узгоджувати особисті інтереси з колективними” [1, с. 5]. Моральне виховання (акцентуємо саме на ньому, оскільки у дошкільників розмежування соціальних і моральних норм доволі “розмите”) червоною ниткою проходить в усіх освітніх лініях інваріантної складової:

- *“Особистість дитини”* – розвиток моральних почуттів і емоцій, самостановлення і самосвідомості, що сприяють формуванню адекватної особистісно-оцінної компетенції;
- *“Дитина в соціумі”* – забезпечення морального (доброзичливого) ставлення до дітей і дорослих, що створює умови успішної соціально-комунікативної компетенції;
- *“Дитина в природному довкіллі”* – формування ціннісного ставлення до природи (мораль екології), що сприяє розвитку природничо-екологічної компетенції;

- *“Дитина в світі культури”* – привчання до бережного поводження з предметним і художнім світом, що формує предметно-практичну і художньо-продуктивну компетенцію. Як підкреслював Ж.-Ж. Руссо: *“Дитину виховують люди, природа, речі”* [47, с. 40];
- *“Гра дитини”* – як провідний вид діяльності, під час якого *“відпрацьовуються”* уявлення про моральні норми, через ігровий персонаж передається ставлення, що фіксується діями і вчинками;
- *“Мовлення дитини”* – *“мораль у словах”*, що сприяє формуванню комунікативної компетенції.

Повномірно воно віддзеркалене і в значній кількості чинних програм виховання, навчання і розвитку дітей дошкільного віку, які в більшому чи меншому обсязі висвітлюють завдання в аспекті їх морального зростання: *“...створення умов для оволодіння дітьми морально-етичними нормами та способами розв’язування конфліктів і попередження ускладнень, розвиток внутрішньої потреби і звички діяти за законами добра, честі й справедливості, формування здатності бути не лише лідером, але, у разі необхідності, – старанним виконавцем; здатності захищати свої права, водночас, якщо це необхідно, – поступатися своїми вигодами”* [8, с. 17]. Щоб досягти бажаних результатів, реалізація зазначеного має відбуватися на основі неперервного психолого-педагогічного супроводу процесу морального виховання впродовж усього періоду дошкільного дитинства; інтегровано, оскільки неможливо відділити цей освітній напрям від інших та обмежитися ізольованим змістовим наповненням; систематично, бо епізодична робота не дасть бажаних результатів і ґрунтуватиметься на співпраці й міжособистісній взаємодії. Ця вимога передбачає планування і здійснення освітнього процесу в такий спосіб, щоб моральне виховання домінувало невидимо й ненав’язливо (без зайвого *“моралізування”*), дохідливо і переконливо, з дотриманням міри було присутнє в усіх моментах дитячого життя, бо тільки так можна сформувати справжню особистість.

Таким чином, специфічність реалізації окреслених завдань полягає в тому, що моральне виховання неможливо здійснювати відокремлено від інших процесів, оскільки це є постійна і непе-

первна робота, яка не відчленується від загальної канви виховної взаємодії між дитиною і дорослим. Означені потреби і труднощі у моральному вихованні дошкільників слугували підставою для розробки програми “Скарбниця моралі”, що передбачає формування у дітей усвідомлення й обізнаності, прийняття у внутрішній план дій і продукування назовні через вчинки і поведінку надбання моральних норм, правил і принципів діяльності.

Програма містить пояснювальну записку; блок, що передбачає опис загальних теоретичних підходів до проблеми морального виховання, оскільки це зумовлено необхідністю обґрунтувати формат подання матеріалу; змістовий виклад власне самої програми за різними віковими групами: молодша, середня, старша, з пропонованими деякими засобами її реалізації, та очікувані результати. Ця програмова розробка є спробою узагальнити і структурувати наявний арсенал підходів і змісту морального виховання та викласти його “зсередини” формування “Я-концепції” особистості дошкільника.

Парціальна (тематична) програма – перша ластівка у створенні комплекту навчально-методичного забезпечення щодо психолого-педагогічного супроводу морального виховання дошкільників крізь таку призму наукового погляду. Важливим є не просто знання норм і правил моралі та “виконавське” їх дотримання, а усвідомлення, особистісна потреба їх використання впродовж усього життя й постійне поповнення та розширення власної “моральної скарбниці”.

Усім, хто опікується дошкільниками, любить дітей і дбає про їхнє зростання, бажаємо успіхів у вихованні морально досконалих маленьких громадян Української Держави.

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Дошкільне дитинство – важливий етап у становленні різних сторін особистості. Першочергове значення в особистісному зростанні має моральний аспект, що забезпечується реалізацією завдань морального виховання. На думку С. Русової, останнє є процесом цілеспрямованого формування в дітей моральної свідомості й відповідної поведінки, а відтак “вироблення характеру”, що передбачає таку ціль: “бути добрим, чесним не лише прилюдно, поверхово, а бути наскрізь пройнятим своєю правдою і здійснити її активно в житті. Ось куди маємо прямувати з першого часу дошкільного виховання” [40, с. 142]. Це твердження ще раз засвідчує, що моральне виховання не може провадитися окремо від загальної канви виховного процесу. Нині моральне виховання розглядається в усіх документах, що регулюють дошкільну освіту, як одне з основоположних у розвитку і становленні особистості дитини дошкільного віку. Воно здійснюється в різних видах дитячої діяльності, є в усіх формах організації дітей, а тому фактично його нереально відділити від інших виховних впливів. Таким чином, підґрунтям зазначеного вище змісту є визнання провідного значення морального виховання в дошкільному дитинстві, коли відбувається становлення особистості, формування в неї моральних настанов щодо самої себе, здатності відповідним чином впливати на умови життєдіяльності, усвідомлювати власне “Я”.

Мета програми – виконання вимог, окреслених у Державному стандарті дошкільної освіти (Базовому компоненті дошкільної освіти), що стосуються розвитку моральної сфери особистості дошкільника; визначення завдань і змісту морального виховання дітей дошкільного віку з орієнтуванням на їхні потреби, інтереси та вікові можливості, що забезпечить підвищення рівня їхньої моральної вихованості.

Провідні засадничі положення програми

Основоположними у побудові і визначенні змістового наповнення стали ідеї:

- особистісно орієнтованого виховного процесу (І. Бех), спрямованого на усвідомлення вихованцем себе як особистості, на вільне і відповідальне його самовираження; з боку вихователя це передбачає центрування на особистості дитини, необхідність вибору і побудови взаємодії між дорослим і дитиною на основі врахування індивідуально-особистісних особливостей розвитку кожного дошкільника, орієнтування на його потреби і потенційні можливості [3];
- індивідуального і диференційованого підходу до дитини (С. Русова, В. Кузьменко), що означає розуміння неповторності й унікальності кожного вихованця, врахування його індивідуальних особливостей у моральному розвитку під час здійснення педагогічного впливу [40; 22];
- розвивального навчання і виховання (Д. Ельконін, В. Давидов) з урахуванням вікових особливостей і зон найближчого розвитку (Л. Виготський), що передбачає цілісність і невіддільність навчального та виховного впливів на дитину [63; 52; 50];
- діяльнісного підходу (П. Гальперін, Н. Талізін), що дозволяє вирішувати завдання розвитку психічних функцій через використання різних видів діяльності, які характерні для дошкільного вікового періоду; поетапність формування дій [51; 62];
- системного підходу (А. Макаренко), що полягає в єдності змістового та процесуального складників виховного процесу; взаємозв'язку всіх його структурних елементів (мети, змісту, засобів і методів); цілісності багаторівневого ієрархічного, взаємозалежного, детерміновано відкритого процесу в його постійному розвитку та саморозвитку [57];
- семіотичного підходу (Ж. Піаже, С. Рубінштейн) у моральному вихованні дошкільників, що виступає науковою основою виховання у них моральних почуттів, формування моральної свідомості, освоєння основних форм моральної діяльності завдяки технології використання системи культурних знаків і символів (вербальні й невербальні засоби комунікації) [59; 61];

- некритичного гуманного ставлення до внутрішнього світу кожної дитини (К. Роджерс) [60];
- педагогіки співпраці (В. Сухомлинський, Ш. Амонашвілі), що ґрунтується на міжособистісній взаємодії у процесі виховання, дитина при цьому є рівноцінним учасником на основі співдії та співпраці з педагогом [42; 48];
- педагогіки позитивного виховання (Дж. Грей), що визнає головними інтереси й цінності дитини, які реалізуються через виховання, розвиток самостійності; дорослий надає допомогу в самовизначенні, при одночасному встановленні рамок (меж) поведінки, за які не можна переходити – і все це для того, щоб сприяти гармонійному розвитку дитини [65].

Програма створена на підставі вивчення положень і результатів наукових досліджень української психолого-педагогічної думки останніх років. Моральне виховання дітей вивчали в різних аспектах, зокрема:

- особливості морального розвитку і становлення моральної свідомості та самосвідомості (О. Галян, О. Кононко, Р. Павелків) [6; 17; 33];
- формування ціннісного ставлення до себе та до інших (Н. Дятленко) [10];
- розвиток моральних почуттів і переживань (В. Котирло, Г. Лаврентьева, С. Ладивір, І. Лапченко) [25; 24; 26];
- умови формування уявлень про моральні норми (І. Зубрицька-Макота, Т. Поніманська) [15; 36];
- становлення моральних форм поведінки (С. Заболоцька, Т. Фасолько) [13; 46];
- стимулювання морального вибору (О. Кошелівська) [18];
- генезис моральних взаємин (Ю. Приходько) [37];
- специфіка моральності в спілкуванні та інших видах дитячої діяльності (Р. Дерев'янка, Т. Поніманська) [53; 36];
- закономірності моральної вихованості (І. Бех, О. Кононко) [3; 17];
- засоби морального виховання дошкільників (О. Кисельова) [16];

- пошук оптимальних шляхів забезпечення співпраці з родинами у моральному вихованні дітей (А. Залізник) [14] та ін.

Специфіка програми

Пропонований матеріал відповідає реалізації одного напрямку роботи – морального виховання дошкільників. Істотною ознакою є те, що він викладений у такий спосіб, щоб відійти від деякої шаблонності і стереотипності й передбачає акцентування не лише на зовнішньому, а й на внутрішньому складникові процесу морального виховання, що “йде від дитини”. Це чітко простежується в назвах тематичних модулів програми. Обсяг змісту роботи з попередньої вікової групи не повторюється в наступній, тобто дорослі (педагоги і батьки) повинні спиратися на попередньо опанований матеріал. Характерною особливістю є застосування програмових завдань синхронно (паралельно й одночасно) з реалізацією інших завдань виховного процесу дошкільників, що викладені в різних чинних програмах і впроваджуються в освітню роботу з дітьми. Виклад матеріалу здійснено з урахуванням міжрозділових зв’язків (багатофакторно), він поданий у перехресному і паралельному вигляді (по горизонталі – за рубриками, по вертикалі – за розділами з ускладненням).

Структура програми

Загальна структура програми передбачає комплексне забезпечення реалізації завдань морального виховання, що віддзеркалено в таких аспектах: засадничі основи, принципи роботи, завдання та зміст організації освітнього процесу, показники засвоєння програмового матеріалу. Починається програма з “Пояснювальної записки”, де викладені й обґрунтовані основні орієнтири роботи за нею.

Далі ввідний теоретичний блок “Організація морального виховання дітей дошкільного віку”, в якому висвітлено концепцію виховання моральної особистості дитини дошкільного віку, що ґрунтується на аналізі психолого-педагогічних досліджень з означеного питання. У ньому також подано загальну характеристику особливостей морального виховання дошкільників, де

представлено опис складників його здійснення в умовах роботи дошкільного навчального закладу.

Безпосередня психолого-педагогічна робота з дітьми викладена у “Змісті програми «Скарбниця моралі»”. Матеріал ґрунтується на принципі вікової періодизації (що відповідає поділу за віковими групами): молодший дошкільний вік (четвертий рік життя), середній дошкільний вік (п’ятий рік життя), старший дошкільний вік (шостий рік життя), які становлять розділи програми. Представлення програмового матеріалу для кожного вікового етапу дошкільного дитинства має уніфікований виклад: він розподілений за рубриками і тематичними модулями у межах розділів, які логічно та змістовно взаємопов’язані. **Рубрики:** вікові можливості дитини (характеристика розвитку дитини, її інтереси, потреби і досвід), завдання освітньої роботи і їх подальша конкретизація у змісті тематичних модулів та показники моральної компетентності дитини (основні індикатори моральної вихованості та особистісного зростання, їх продукування в практичній площині).

Пропонований обсяг матеріалу схарактеризовано у таких восьми тематичних модулях (вісімка як символ безкінечності, оскільки моральне виховання не закінчується в дошкільному дитинстві, воно триває впродовж усього життя) за всіма розділами програми. Подаємо огляд **тематичних модулів**, а саме:

Про мораль знати – негарздів уникати. Ознайомлюючись зі змістом моральних норм і правил, у дошкільників виникають перші знання, які у свідомості фіксуються як моральні уявлення про те, як треба поводитися, чому саме так “добре” (поняття); у них починають виникати елементарні моральні судження, а моральні переконання стають їхнім власним надбанням.

Дорослих поважати і чемним зростати. Формування моральних взаємин із дорослими є важливим складником морального виховання, що ґрунтується на довірі та взаємодії і полягає у прищепленні їм почуття любові та поваги до рідних і близьких, розвитку доброзичливості й бережного ставлення до праці дорослих, культивуванні бажання їм допомагати, турбуватися про них, не засмучувати своїми вчинками.

З дітьми дружно жити і їх розуміти. Встановлення моральних взаємин із ровесниками формує в дітей уміння налагоджувати особистісні контакти, домовлятися про спільні дії, розділяти позицію іншого. Так виникають симпатія і дружні взаємини. Зважаючи, що для дошкільників різного віку постать однолітка може бути як “еталонною”, так і “винною”, потрібно прагнути до адекватного сприймання ними інших дітей.

Довіру проявляти і співпереживати. Дошкільникам властива емоційність, що породжує переживання щодо моральної ситуації загалом. Спочатку вони привчаються довіряти довколишнім, диференціюючи їх, у них виникає почуття обов’язку. Моральні почуття дітей обумовлюються вираженням їхніх бажань та емоційних станів. Згодом вони починають проявляти прихильність, симпатію, співчуття тощо.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати. На основі усвідомлення моральних норм у дошкільників починають формуватися моральні якості – привітність, щирість, чуйність, справедливість, люб’язність тощо. Це відбувається через осягання ними лише загальної тенденції: бути турботливим, чесним, ввічливим, а згодом переростає у стійкі особистісні правила. Це проявляється у спілкуванні, в спільній діяльності.

Добрі справи творити і завжди їм радіти. Дитина переживає радість, задоволення під час здійснення нею гідних вчинків і смуток, незадоволення, коли вона або інші порушують загальноприйняті вимоги, роблять негідні вчинки. Зростаючи, в період дошкільного дитинства вона починає усвідомлювати необхідність, обов’язковість правил поведінки і підпорядковує їм свої вчинки.

У злагоді бути – про образи забути. Дошкільникам притаманне прагнення до “поліпшення себе”, в них формується моральне ставлення до самого себе, внутрішнє визнання, самоповага (гідність), терпимість до інших (толерантність). Це підкріплюється відповідним ставленням з боку довколишніх і виявляється у моральній рівності з ними під час проявів активності, ініціативності у ході різних видів діяльності.

Себе оцінити і кращим зробити. Дошкільники, наскільки їм це вдається, намагаються з’ясувати, що вони знають про мораль,

прагнуть пояснити власні моральні прояви у вчинках, демонструють моральні переживання (спочатку навмисно, а згодом довільно і безпосередньо), співвідносячи знання, почуття та мотиви з поведінкою, орієнтуючись на совість. Так починає формуватися моральна саморегуляція.

Програмові завдання у тематичних модулях для кожної вікової групи подано з поступовим поглибленням і ускладненням змісту відповідно до дитячих можливостей, що сприяють їхньому моральному вихованню. Зміст кожного з тематичних модулів може вивчатися автономно або синтезовано з іншими, що відповідатиме системному поданню матеріалу.

Заключний практичний блок “Засоби реалізації програмових завдань” вміщує орієнтовний перелік методів і прийомів морального виховання (дидактичні ігри і вправи); орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури, що укладені за роками життя дітей (молодший, середній і старший дошкільний вік) та українські прислів'я і приказки з морального виховання.

У *Післяслові* до програми подано очікувані результати за показниками щодо впливу на всі сфери розвитку особистості дитини-дошкільника як наслідку в реалізації окреслених завдань. Це дасть змогу визначити рівень моральної вихованості й особистісного зростання дошкільників.

У *Додатку* запропоновані визначення основних понять, що окреслюються цим тематичним напрямом освітньої роботи з дітьми. Терміни з морального виховання подано синтезовано (спираючись на різні джерела) із трактуванням їх стосовно вказаного вікового етапу.

Основні принципи побудови програми, що визначили її зміст:

- *гуманізація і демократизація освітнього процесу* – орієнтування на особистість дитини, її вікові та індивідуально-особистісті особливості, врахування інтересів дитини, її потреб та можливостей у процесі морального виховання;
- *індивідуальний і диференційований підхід до дитини* – розуміння неповторності й унікальності кожного вихованця, визначення власне індивідуальних особливостей її морального розвитку під час здійснення на неї педагогічного впливу;

- *самоактивність і саморегуляція* – надання дітям можливості проявляти самостійність і активність у різних видах дитячої діяльності, стимулювання в них довольності дій (від наслідування до усвідомлення і внутрішньої потреби);
- *послідовність і поступовість* – орієнтування на фізіопсихологічні можливості дошкільника в усвідомленні ним потреби бути морально вихованим, ускладнення вимог до морального зростання дитини з урахуванням рівня розвитку різних сфер особистості;
- *комплексність й інтегрованість* – акцентування на єдності розвитку в дитини моральної самооцінки, самосвідомості, самоповаги, ставлення, її особистісних властивостей та рис усіх, хто причетний до виховання дитини, наскрізність цього процесу;
- *динамічність і практична цілеспрямованість* – орієнтування на швидкозмінюваність у показниках морального розвитку дитини, організація “проживання” ними різних ситуацій морального змісту;
- *природність і соціальна обумовленість* – визначення стратегії морального зростання дошкільника у природних змінних умовах соціального середовища (найближчого кола оточення – сім’я, дошкільний навчальний заклад), що є джерелом морально-етичних норм;
- *наступність і неперервність* – забезпечення етапності (з наступним ускладненням змісту і форм) морального виховання, відповідно до результатів проведених психолого-педагогічних досліджень вітчизняних і зарубіжних науковців;
- *культуровідповідність* – ознайомлення з кращими зразками української культури щодо формування моральності особистості (О. Кисельова) [16];
- *інтеркультурність* – спрямування дітей до усвідомлення ними моральних чеснот, вироблених людством.

Загальні підходи

Виконання поставленої мети програми вбачається у таких площинах:

- забезпечення комфортного перебування дітей в умовах дошкільного навчального закладу, створення атмосфери доброзичливості у кожній віковій групі, організація розвивального середовища (природного, предметного з достатньою кількістю іграшок, ігрових засобів тощо, соціального);
- підвищення вимог до рівня моральної культури педагогічного персоналу дошкільного навчального закладу; підтримка творчості, ініціативності вихователів і психологів щодо корекції програмового матеріалу, пошук оптимальних шляхів, які найкраще сприятимуть моральному вихованню дітей;
- привернення уваги батьків до важливості питання морального виховання дошкільників у сім'ї, поліпшенні сімейного спілкування і взаємин у родині; здійснення просвітницької співпраці з батьками.

ОРГАНІЗАЦІЯ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Концепція виховання моральної особистості дитини дошкільного віку

Моральне виховання – складний і багатоаспектний процес, що потребує глибокого наукового переосмислення щодо закономірностей та механізмів його практичної реалізації. Моральне виховання визначається як одна з найважливіших сторін у здійсненні загального розвитку дитини. Традиційно моральне виховання дошкільників здійснюється через ознайомлення з моральними нормами та правилами і привчанням до безперечного їх виконання. Задоволення сучасних вимог щодо становлення особистості не може бути зреалізовано лише таким способом, оскільки акценти ставляться на формуванні усвідомленості значення моралі, її прийняття у внутрішній план і відповідне презентування у словах, діях і поведінці через розвиток моральної самосвідомості. Саме тому і виникла потреба по-іншому підійти до морального виховання, розглянувши його базові основи, і на цій підставі розробити методичний інструментарій щодо його забезпечення і психолого-педагогічного супроводу.

Актуальними у цьому контексті є погляди І. Бежа, О. Кононко, С. Кулачківської, С. Ладивір, А. Петровського, Т. Піроженко, Г. Провозюк та інших щодо розвитку особистості [3; 17; 23; 25; 58; 34; 39]. Відповідно до представленого наукового фундаменту, на кожному віковому етапі особистість проходить три фази розвитку: адаптація (переважає в дитинстві), індивідуалізація, інтеграція. У дошкільному віці перехід на новий етап розвитку особистості дитини детермінований цілою низкою зовнішніх соціальних причин. Якщо фаза інтеграції на етапі раннього дитинства не була пройдена успішно (дитина не навчилася керувати власною поведінкою, зважати на думку довколишніх, підкорятися вимогам дорослих, пред'являти їм реалістичні запити і т. д.), то складаються умови для кризи розвитку особистості – адаптація до умов дошкільного навчального закладу виявляється утрудненою. Включення в групу ровесників і формування довіри до вихователя (нарівні з батьками) вимагає нового рівня розвитку особистості дитини. Три

фази розвитку особистості впродовж дошкільного періоду передбачають:

- адаптацію – засвоєння норм і способів такої поведінки в умовах взаємодії з іншими, яка схвалюється батьками та вихователями;
- індивідуалізацію – прагнення дитини знайти в собі щось оригінальне, що виокремлює її поміж інших дітей (позитивне – в різних видах самостійної діяльності, негативне – у витівках та примхах), але з обов'язковим орієнтуванням на оцінку дорослого (В. Кузьменко [22]);
- інтеграцію – гармонізація неусвідомлюваного дошкільником прагнення проявити своїми діями власну неповторність і готовність дорослих прийняти в ньому тільки те, що відповідає суспільно обумовленим нормам і водночас є найважливішим для них завданням у забезпеченні дитині успішного переходу на новий етап розвитку особистості.

Врахування фаз розвитку дає підстави виокремити *чинники морального виховання*, що сприяють розвитку особистості дошкільника:

- *зовнішні* – зміна соціальних умов (підвищення вимог з боку дорослих, розширення кола спілкування, спільна діяльність з однолітками і т. д.);
- *внутрішні* – значущість соціальної ситуації для дитини.

На розвиток особистості дитини дошкільного віку впливають:

- *дорослі* (передусім, батьки і вихователі дошкільного навчального закладу). Основним шляхом впливу є організація засвоєння дітьми моральних норм, створення моральних ситуацій, що привчають до виконання правил поведінки, сприяють виробленню звичок поведінки, позитивного емоційного ставлення до цих норм і формуванню внутрішньої позиції дошкільника.
- *однолітки*. Основні шляхи впливу:

1) створення необхідності застосування на практиці норм поведінки, що засвоюються, стосовно інших людей, розвиток потреби пристосовувати ці норми і правила до різноманітних кон-

кретних ситуацій (є потреба у спілкуванні з однолітками → є необхідність застосовувати правила поведінки);

2) формування спільної думки в осередку однолітків. Дитячі ігри і взаємини у групі ровесників сприяють виникненню роздумів про їхню моральність. Діти розмірковують про дії у спільній діяльності спочатку за їх наслідками, а не за намірами. Це сприяє їхньому моральному розвитку і збагачує моральний досвід.

Засобами впливу виступають:

- зразки та правила поведінки (наслідування вчинків і взаємин дорослих, позитивно оцінюваних дій однолітків, персонажів дитячої художньої літератури);
- спілкування і спільна діяльність, які забезпечують вправління дітей у моральних вчинках і сприяють виробленню спільної думки в рамках дитячого угруповання.

Засвоєння норм моральної поведінки має першочергове значення для розвитку особистості дитини (І. Бех, О. Галян, С. Заболоцька, В. Зубрицька-Макота, Р. Павелків, Т. Фасолько) [3; 6; 13; 15; 33; 46]. Специфічність опанування дошкільниками правил поведінки подано у *таблиці 1*.

Таблиця 1

Специфіка опанування дошкільниками правил моральної поведінки

	<i>Зміст правил поведінки</i>	<i>Ступінь усвідомлення правил поведінки</i>
<i>Молодший дошкільний вік</i>	Привчання дотримання правил культурно-гігієнічних навичок, розпорядку дня, поводження з довколишніми, предметами	Звичка дотримуватися правил поведінки (дотримуватися встановленого порядку)
<i>Середній дошкільний вік</i>	Засвоєння правил взаємин з іншими дітьми (як результат – накопичення морального досвіду)	
<i>Старший дошкільний вік</i>		Свідоме виконання правил, що ґрунтується на розумінні їх значення

У дошкільному віці дитина через *діяльність* і спілкування в ній засвоює моральні норми і правила поведінки, поступово починає розуміти й усвідомлювати їх значення. Гра – як провідний вид у період дошкільного дитинства – забезпечує:

- ознайомлення з правилами і мотивами поведінки дорослих (але не завжди їх засвоєння);
- переживання почуттів, відповідних до ролі, що виконується;
- виконання непривабливих дій, уміння стримувати бажання, оскільки це відповідає ролі;
- розвиток реальних взаємин.

Через продуктивні види діяльності (образотворча, трудова, музично-танцювальна та ін.) реалізуються:

- спрямованість на результат, що сприяє розвитку волі, самоконтролю;
- порівняння свого результату з результатами інших, що формує адекватну самооцінку;
- стимулювання виникнення нових мотивів поведінки (суспільних, пізнавальних).

У моральному вихованні дітей дошкільного віку необхідним є врахування особливостей розвитку особистості дошкільника, що включає дві сторони:

- розвиток потребово-мотиваційної сфери особистості (поступове розуміння дитиною навколишнього світу й усвідомлення свого місця в ньому → нові мотиви поведінки);
- розвиток емоційно-вольової сфери особистості (стійкості поведінки, дієвості мотивів, незалежності від зміни зовнішніх обставин).

Дослідники (Л. Артемова, В. Кручек, Т. Поніманська та ін. [49; 21; 36]), зауважують, що різні види дитячої діяльності є тим ґрунтом, на якому проростають моральні категорії, що сприяють формуванню моральності як особистісного надбання. Особливості розвитку спільної думки в дошкільників під час діяльності представлено у *таблиці 2*.

Особливості розвитку спільної думки в дошкільному віці

	<i>Наявність спільної думки</i>	<i>Джерело виникнення оцінки ровесника</i>
<i>Молодший дошкільний вік</i>	Відсутня єдність думки (думка однієї дитини не впливає на іншу)	Повторює оцінку вихователя
<i>Середній дошкільний вік</i>	Конформність (підпорядкування своєї думки позиції більшості) – перехідний етап у засвоєнні вміння погоджувати власну позицію з іншими	Оцінка стає більш змістовною, диференційованою, аргументованою
<i>Старший дошкільний вік</i>	Конформність знижується	

Розвиток мотивів поведінки і формування самосвідомості дитини в дошкільному віці відбувається в результаті змін у мотивах поведінки, що стосуються:

- зміни їх змісту, появи нових мотивів (пізнавальних, змагальних та ін.);
- супідрядності, ієрархії мотивів – новоутворень.

У молодшому дошкільному віці дитина діє під впливом ситуативних почуттів і бажань, а в старшому – вчинки стають більш усвідомленими (дитина вже може їх пояснити). Для періоду дошкільного дитинства характерними є такі види мотивів:

- “бути як дорослий” – цей мотив відображає інтерес дітей до життєдіяльності дорослих (найбільше відтворюється в сюжетно-рольових іграх і відображає моральні взаємини);
- ігрові мотиви (до процесу гри) → дитина все перетворює в гру (це обумовлено її психологічними особливостями);

- мотиви встановлення і збереження позитивних взаємин з дорослими та іншими дітьми (прагнення до прийняття правила, схвалення, домагання на визнання, повагу тощо);
- мотиви самолюбства, самоствердження (з'являються після кризи трьох років).

Вони проявляються як:

- прагнення виконувати лише головні ролі в різних видах ігрової діяльності;
- привласнення для себе особисто позитивних моральних якостей (возвеличення “Я”);
- демонстрація у формі капризування і вередування (привернення загальної уваги, щоб дорослі і діти дослухалися і в такий спосіб “взяти гору” над ними, тому що по-іншому такі діти не можуть самоутвердитися);
- моральні мотиви, що виражають ставлення до інших і пов'язані вони з бажанням принести користь довколишнім.

Таким чином, моральне виховання передбачає становлення у дитини системи пріоритетних мотивів, що відповідають моральним нормам і визначають її взаємини з довколишніми людьми. Важливим аспектом розвитку мотивів поведінки у дошкільному віці є підвищення рівня їх усвідомленості: дитина починає розуміти, чим зумовлені її вчинки, як вони пов'язані з наслідками поведінки (Т. Поніманська [35, с. 215]). У дошкільників поступово починає формуватися усвідомлення, що виконання загальноприйнятих моральних правил – це засіб підтримання позитивних взаємин з дорослими, які цього дотримуються і вимагають. Діти молодшого дошкільного віку діють відповідно до моральних норм стосовно лише тих людей, яким вони довіряють. Дітям старшого дошкільного віку притаманно поширювати моральну поведінку на широке коло людей (тому що відбувся процес засвоєння моральних норм, усвідомлення їх значення і розуміння обов'язковості дотримання), тобто вони вже здатні до моральних дій і вчинків на рівні їх розуміння. Узагальнену картину становлення мотиваційної сфери, що має безпосередній зв'язок із розвитком моральної свідомості і самосвідомості подано в *таблиці 3*.

Становлення мотиваційної сфери в дошкільному віці

	<i>Пізнавальні мотиви</i>	<i>Морально-змагальні мотиви</i>
Молодший дошкільний вік	Привернення уваги дорослого, пошук контактів для спілкування; вислуховують пояснення, якщо це їм необхідно для гри; поступово зростання інтересу до навколишнього	Не порівнює свої досягнення з досягненнями ровесників, а “приписує” собі позитивні моральні якості або виконує дії задля отримання схвальної оцінки дорослих
Середній дошкільний вік		Відбувається розвиток спільної діяльності (ігрової), прагнення (особливо в іграх з правилами) виграти і бути першим
Старший дошкільний вік	Зростання самостійності; мотиви починають спрямовувати поведінку дошкільників	Вносять елемент змагання в різні види діяльності (навіть там, де змагання не має бути), порівнюють свої досягнення з іншими; вихваляються, боляче переносять власні промахи, невдачі і ситуації неуспіху; прагнуть надати допомогу

Відповідно, однією зі сторін розвитку потребово-мотиваційної сфери в дошкільному віці є підвищення рівня усвідомленості. Це стає можливим завдяки розвитку в дитини самосвідомості (самосвідомість = образ “Я” + самооцінка): розуміння, якою вона є, які в неї якості, яке ставлення з боку дорослих і дітей, чим воно спричинене. Самосвідомість – це діяльність “Я” як суб’єкта пізнання (або створення образу “Я”) і формування його оцінки (інакше “Я”-концепції) (див. докладніше додаток. Словник). “Я”-концепція – відносно стійка, більш-менш усвідомлена, пережита як неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі

якої він будує взаємодію з іншими людьми і ставиться до себе. Усвідомлення й оцінка себе (вміння оцінювати свої досягнення і невдачі, якості й можливості) відбувається через засвоєння загальноновизнаних цінностей та прийняття моральних норм і правил поведінки. Алгоритм вбачається у наступному:

- дитина молодшого дошкільного віку “привласнює” собі всі позитивні моральні якості, почасти не знаючи їхньої сутності;

- повторює думку, яка була висловлена дорослими;

- для того щоб навчитися правильно оцінювати себе, дитина має навчитися правильно оцінювати інших;

- самостійна оцінка інших залежить від ставлення до них;

- у міру засвоєння норм і правил поведінки вони стають мірками оцінки інших;

- оцінка самої себе стає можливою лише на підставі порівняння своїх вчинків, якостей, можливостей із вчинками, якостями та можливостями інших (у старшому дошкільному віці) – це вміння стає основою правильної (адекватної) самооцінки.

Отже, самооцінка дошкільника формується:

- під впливом схвалення дорослого, його доброзичливих оцінок щодо досягнень досягнення дитини – оцінювати не саму дитину, а її вчинки (діти, які виокремлюють власне “Я” через ставлення, схильні до заниженої самооцінки);
- під впливом емоцій і почуттів, які дитина отримує від проявів самостійності, ініціативності і здобуття успіхів, які переживає у різних видах діяльності (діти, які виокремлюють власне “Я” через діяльність, схильні до завищеної самооцінки). У різних видах діяльності самооцінка різна.

Розвиток самосвідомості відбувається за такою формулою: домагання на визнання → усвідомлення себе → ставлення до сво-

їх прав та обов'язків. Джерелом виникнення домагання на визнання ("Я – добрий чи добра") є почуття довіри до людей, емоційно-позитивне ставлення до них. Можливості виховання дошкільника полягають у розвитку домагання на визнання, задоволенні потреби у прийнятті та повазі з боку дорослих та ровесників (О. Галян, Н. Дятленко, О. Кононко, Р. Павелків [6; 10; 17; 33]).

Важливим компонентом у моральному вихованні є розвиток емоцій та моральних почуттів дошкільника. Вони розвиваються і формуються завдяки тим рушійним силам, що, зокрема, є:

- під час спілкування дитини з дорослими і ровесниками;
- під час спеціально організованої дитячої діяльності (читання творів художньої літератури тощо);
- під час ігрової діяльності, наповненої переживаннями;
- під час виконання спільних дій, доручень, занять, що формують емоційну єдність дітей усієї групи.

Почуття дошкільників відзначаються такими особливостями:

- дитина ще не вміє керувати своїми емоціями і часто потрапляє в "полон" того почуття, яке її охопило (емоція – страх, що викрикли порушення нею норми поведження, почуття – розгубленість: що говорити на свій захист, як себе виправдати);
- характер емоцій і почуттів має бурхливе, безпосереднє і мимовільне забарвлення. Почуття швидко і яскраво спалахують (виникають) і настільки ж швидко гаснуть (зникають).

Джерелами у виникненні почуттів дошкільників є:

- іграшки, тварини, предмети, об'єкти природи (діти надають їм "людського" статусу через "оживлення");
- взаємини з іншими людьми (потреба в любові і схваленні; через оцінку вчинків).

Емоційне благополуччя і моральна рівновага в сім'ї та дошкільному навчальному закладі сприяють повноцінному розвитку особистості дитини, формуванню в неї позитивних якостей і доброзичливого ставлення до інших людей (Г. Лавренєва, С. Ладивір, І. Лапченко, Ю. Приходько та ін.) [24; 25; 26; 37].

Почуття, які переживають діти стовно інших людей, вони легко переносять у власну життєдіяльність, наприклад, на літературних героїв, з пасивного слухача перетворюються на активного учасника подій змісту художнього твору.

Щодо основних напрямів у розвитку почуттів у дошкільному віці, варто виокремити такі:

- набуття глибини і стійкості;
- підвищення “моральності” почуттів, що пов’язане зі зростанням рівня усвідомленості моральних норм;
- зміна зовнішніх проявів почуттів –
 - дитина привчається стримувати почуття;
 - засвоює “мову” почуттів (через наслідування).

Зовнішні прояви емоцій і почуттів підкріплюються виразними рухами, мімікою, пантомімою. Розвиток емоційно-почуттєвої сфери має дуже тісний зв’язок із соціальними ситуаціями морального змісту.

Важливим є привчання дітей до подолання боязні (страху), що є характерним для більшості з них. Це може виникати через:

- неправильне виховання (батьки залякують дитину, самі проявляють боязнь, “трясуться над дитиною” тощо);
- потрапляння в нову (незвичну) ситуацію, звідси – тривожність.

Звідси бере початок і природа скарг, коли дитина проговорюючи, що відбулося, хоче отримати підтвердження в правильності розуміння нею моральної норми: “Я так, а чому він (вона) не так поведуться?” Свою позицію вона проявляє відповідними емоціями. У старшому дошкільному віці характерною є “злитість” почуттів (наприклад, “Він хороший, бо гарний (естетичні переживання), добрий (моральні переживання), багато знає (інтелектуальні переживання і навпаки “Він поганий, бо страшний, злий, нічого не знає”). Педагогічний вплив має полягати в тому, щоб не провокувати виникнення у дітей афективних станів (надбурхливих, вибухових переживань, надмірного емоційного під-

несення – гнів, жах, лють, відчай, раптова велика радість тощо) і не довести до фрустрації (стану, що виникає при сильному переживанні, коли дитина зіткнулася, як їй здається, з непереборною перешкодою на шляху до поставленої мети, що призводить до появи в поведінці двох протилежних реакцій: з одного боку, може з'являтися відчуття гніву, агресивності, а з другого – безвихідь, відчай, що призводить і до випадків обману). Тобто, неузгодженість між поведінкою і результатами може призвести до “викривлення” і порушень у формуванні моральної особистості дитини. За умови цілеспрямованого і систематичного здійснення виховних впливів до кінця дошкільного віку мотивами поведінки та регуляторами вчинків дітей стають вищі моральні почуття – дружба, відповідальність, чесність, доброзичливість тощо. Засвоєння моральних норм, правил поведінки, формування моральної самооцінки, що відбуваються в дошкільному віці, призводять до того, що саме виконання або невиконання цих норм починає переживатися дитиною, викликаючи певні почуття (радість, гордість, сором) навіть у тому випадку, коли дитина перебуває наодинці із собою і про її вчинок ніхто не знає.

Моральна вихованість особистості залежить і від розвитку волі. Дошкільний вік є тим віковим етапом, коли виникає і розвивається воля як засіб свідомого регулювання власною поведінкою, своїми зовнішніми і внутрішніми діями. Розвиток вольової сфери дитини дошкільного віку тісно пов'язаний зі зміною мотивів поведінки, що відбуваються у цьому віці, формуванням супідрядності мотивів та цільовою спрямованістю дій. Довільність поведінки і нове ставлення до себе, своїх можливостей, вчинків – психічне новоутворення дітей старшого дошкільного віку (С. Кулачківська, С. Ладивір) [23, с. 56]. Довільність поведінки дитини, прагнення до подолання труднощів, досягнення результату проявляються при виконанні вимог, конкретних правил, що їх задає педагог. Специфіка розвитку вольових дій на різних етапах дошкільного дитинства представлена в *таблиці 4*.

Специфіка розвитку вольових дій дошкільників

<p>Молодший дошкільний вік</p>	<p>Виконують, якщо дія не складна, а мотив не надто віддалений (зв'язок з грою). Зберігається ситуативність поведінки; на дії впливає те, що безпосередньо сприймається (дитина намагатиметься отримати обіцяне прямим шляхом). Перетворюють непривабливе завдання в гру → обіцяна іграшка знаходиться перед очима</p>
<p>Середній дошкільний вік</p>	<p>Якщо діяльність складна і тривала, то діти пам'ятають про мотив, тільки за умови підкріплення його зовнішніми обставинами (у присутності дорослого, який запропонував завдання, або посередника, або певного предмета – “за добру поведінку отримаєш винагороду”)</p>
<p>Старший дошкільний вік</p>	<p>Розвивається супідрядність мотивів: вирішальне значення починає мати не більш сильний, а більш важливий, значущий мотив. Присутність інших людей допомагає стримувати безпосередні бажання</p>

Як же відбувається становлення балансу між метою дій та їх мотивами? Для дітей дошкільного віку притаманні:

- дії, що спрямовуються почуттями, мета яких збігається з мотивом (результатом дій є те, заради чого вона виконується);
- дії, мета яких не збігається з мотивом –

а) віддалений мотив, заради якого виконується дія, поєднується з мотивом, що збігається з метою – інтересом до самої дії (додатковий мотив підсилює процес діяльності);

б) віддалений мотив, заради якого виконується дія, не збігається з мотивом, що збігається з метою – заради отримання більш-менш віддалених привабливих наслідків потрібно виконати дію, яка сама по собі неприваблива і нецікава – випадок, що потребує прояву волі.

Моральні мотиви спонукають до певної дії, надають поведінці дітей особистісного змісту. Динаміку основних напрямів у розвитку вольових дій від молодшого до старшого дошкільного віку представлено в таблиці 5.

Основні напрями в розвитку вольових дій дошкільників

	<i>Загальна характеристика вольових дій</i>	<i>Прояви дітьми поведінкових реакцій</i>
<i>Молодший дошкільний вік</i>	Здатність дотримувати мети залежить від складності завдання і тривалості його виконання.	Успіх чи невдача суттєво не впливають. Невдача не засмучує дитину
<i>Середній дошкільний вік</i>	Розмежування завдання, нагадування про способи досягнення мети по ходу виконання завдання – допомагають дитині впоратися із завданням. Велике значення мають успіхи і невдачі під час виконання завдання	Невдача позбавляє стимулу для досягнення мети. Успіх сприяє “просуванню вперед”
<i>Старший дошкільний вік</i>		З’являється наполегливість у подоланні негараздів

Роль дорослого у розвитку волі і цілеспрямованості дошкільників:

- допомогти дитині зрозуміти і виконати поставлене завдання, поділивши його на низку послідовних етапів;
- поетапно давати вказівки, нагадуючи про способи досягнення мети (як?);
- оцінювати самостійні прагнення і бажання дитини ставити мету та стимулювати отримання результату;
- сприяти виникненню самокорекції (коли дитину карають си соромлять за помилки, в неї з’являється страх зробити “щось не так” і послабляються вроджена здатність до самокорекції. Самокорекція – автоматичний процес, що здійснюється за допомогою імітації та співпраці, а не покарання і сорому).

Щоб виховати в дитини дух співпраці, впевненість у собі і чуйність, необхідно розвивати її волю, а не “ламати” її. Тобто, формувати вольову особистість, але при цьому готову до співпраці. Замість того щоб розвивати в дітях “сліпу” слухняність, треба

прагнути розвинути в них милосердя. Упевнені в собі діти менше піддаються тиску з боку однолітків і не відчують потреби боротися з “комплексами”.

Утвердження моральності особистості відбувається у процесі здійснення нею морального вибору. Дитина опиняється перед низкою опцій (опція – один із варіантів вибору): вчинити по справедливості (але обмежити себе в чомусь) чи з користю для себе (раптом порушення норми не буде поміченим). У дошкільників один і той самий вчинок може бути зумовлений різними мотивами і свідчити про різні рівні засвоєння певних норм. Як зазначає Т. Поніманська, одна дитина допомагає однолітку, сподіваючись на його вдячність і підтримку в майбутньому; інша – щоб її добрий вчинок помітив і відзначив педагог; третя – тому що у складному становищі опинився її друг; четверта – керуючись почуттями співпереживання [35, с. 215]. Сутність розвитку морального вибору дітей дошкільного віку полягає у збагаченні емоційної сфери вихованців моральними почуттями та переживаннями, у появі емоційного передбачення та ієрархії мотивів; у розвитку когнітивних передумов, які дозволяють здійснювати моральний вибір на вербальному рівні; у розширенні досвіду моральної поведінки та моральної діяльності, у тому числі й досвіду здійснення вибору; в наповненні “Я”-образу дитини уявленнями морального змісту та розвитку в неї об’єктивної самооцінки; у встановленні взаємин дорослих і дітей на засадах демократичного альтруїстичного типу спілкування (О. Кошелівська) [18].

Моральна вихованість простежуються в мовленні дитини. Її розвиток відбувається в результаті взаємодії під час спілкування між дорослим і дошкільником. Спілкування, насамперед, передбачає наявність у тих, хто спілкується, потреби та здатності зрозуміти іншого, співчувати, співпереживати, а це викликає необхідність скоординувати власні дії. Засвоєння морального словника у дошкільному віці пов’язане з опануванням різних функцій мови: емотивної, що полягає у вираженні почуттів та емоцій; експресивної, що сприяє самовираженню; волюнтативної, що проявляється у волевиявленні. Через мовлення діти оволодівають моральними поняттями, у них виникають моральні емоції і почут-

тя, що впливають на формування особистісних властивостей, які відображаються у взаєминах з довколишніми. Розвиток словника допомагає дитині зрозуміти і сприйняти все, що відбувається навколо і водночас формує її етичні (моральні) уявлення. Тобто, функція мовленнєвої діяльності має два аспекти: по-перше, збагачення лексичного запасу поняттями, що номінують мораль, і по-друге, використання слів як регуляторів моральних (чи навпаки) дій або вчинків як оповіщувачів у наданні оцінки. Зростання регулюючої ролі слова у виконанні дій пов'язано з дорослішанням дошкільника. Функціональне значення мови у моральному вихованні дошкільників подано у таблиці 6.

Таблиця 6

**Функціональне значення мови
у моральному вихованні дошкільників**

Молодший дошкільний вік	Функція спонукання, але не планування і не регуляції мови (позначає виконувани дії)
Середній дошкільний вік	Мовні вказівки дорослих набувають більш стійкого значення, немає необхідності в наданні окремих вказівок кожної дії під час її виконання. Власне мовлення починає застосовуватися для планування дій і для керівництва ними (вголос). Важливі зовнішні засоби для нагадування чи координування дій
Старший дошкільний вік	Уміє виконувати складні інструкції дорослих. Може планувати власні дії подумки

Отже, здійснення морального виховання особистості ґрунтується на врахуванні її вікових можливостей і особливостях морального розвитку. Відповідно, моральний розвиток особистості дошкільника визначається за такими параметрами:

- знання про моральні норми;
- усвідомлення моральних норм;
- емоційне ставлення до правил поведінки;
- прояви навичок моральної поведінки.

Загалом для дітей молодшого дошкільного віку пріоритетним є розвиток емоційної сфери, середнього дошкільного віку – емоційно-комунікативної, старшого дошкільного віку – особистісно-вольової, що необхідно враховувати у моральному вихованні. Специфіка цього процесу обумовлена цілою низкою психологічних чинників. Його успішність визначають за такою схемою: від обізнаності про моральні норми → до потреби бути моральним і проходить такі етапи: спочатку діти (молодший дошкільний вік) поведуться, не задумуючись і не вдаючись до аналізу, що їхні дії можуть завдати шкоди довколишнім, згодом (старший дошкільний вік) вони фіксують ставлення до себе з боку інших і усвідомлюють, до чого може призвести порушення правил моральної поведінки. Феноменом є розвиток моральної свідомості і моральної самосвідомості у дітей дошкільного віку. Наочно це можна представити у вигляді схеми (рис. 1).

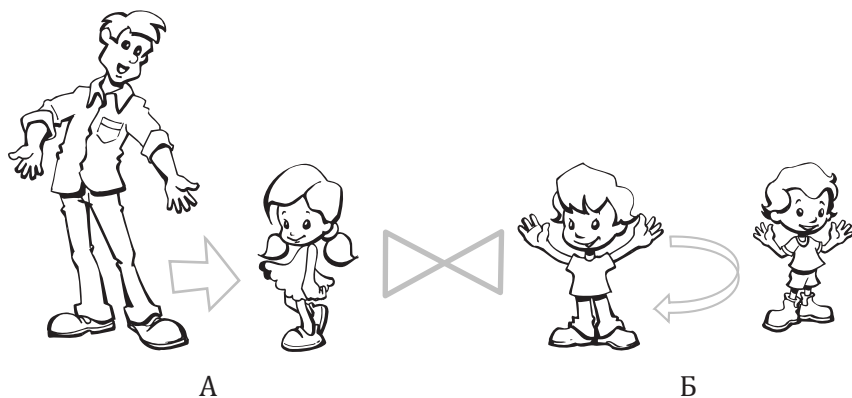

Рис. 1. Схема морального дорослішання дошкільника

На схемі:

А – розвиток моральної свідомості, що відбувається через зовнішнє сприймання від носія моралі (зазвичай дорослого) моральних уявлень, забезпечує розуміння і прийняття моральних норм і правил та організацію відповідно до них власної поведінки;

Б – розвиток моральної самосвідомості як специфічної форми моральної свідомості, що передбачає осмислення, контролю-

вання, оцінювання та критичний перегляд моральних настанов власної діяльності;

 – знак природного з'єднання складників.

Специфіка реалізації морального виховання дітей дошкільного віку вбачається в тому, що для них характерний феномен “прихованого дзеркала” (Р. Дерев'янку), коли вони бачать поведінку іншого, а не свою, фіксуючи у нього переважно негативні моменти [53]. Доволі часто дошкільники, які скаржаться на порушення норм моралі однолітками й осуджують їх за це, у подібних ситуаціях себе оцінюють по-іншому, не вважаючи, що вони є “поганими”. Водночас вони важко переживають відстороненість однолітків щодо них. Задля цього намагаються проявити свою обізнаність про моральні норми. Проте, крім знань, має бути і їх усвідомлення, що проявляється у схваленні при їх дотриманні та осудженні у разі порушення. Повинен спрацювати мотив, що стимулює дитину до обрання не “вигідного”, а морально цінного вчинку. Він виникає під час самооцінки, коли правило дотримане чи порушене. Таке оцінювання має відбутися до моменту здійснення самої дії, тобто необхідно здійснити “акт передбачення”, визначивши свою особистісну позицію. Результативність морального виховання дошкільників визначається як дотриманням норм моралі всупереч власним вигодам та інтересам, коли відсутній зовнішній контроль (з боку дорослих), чи з примусу, так і виконанням цих норм в умовах вільного морального вибору всупереч спокусі порушити їх.

Пропонуємо узагальнення вікових характеристик дітей дошкільного віку в моральному контексті. Для дітей четвертого року життя у взаєминах з іншими характерним є переживання своєї схожості з ними. Дошкільники в цьому віці через однолітка дізнаються про себе, ніби “відбиваючись” у ньому. Такі взаємні впізнавання і відображення супроводжуються радісними бурхливими емоціями. Діти слабо і поверхово реагують на індивідуальні якості ровесника (його зовнішність, вміння, здібності та ін.), вони доволі індиферентні, поведуться так, наче не помічають його дій і станів, а бачать в ньому передусім “відображення” самого себе. Їх не хвилюють успіхи чи невдачі інших дітей та оцінки їхньої

поведінки з боку дорослих. Водночас присутність ровесника підвищує загальну активність та емоційність дитини. Ставлення до іншого не опосередковується жодними діями, а є афективним, безпосереднім і безоціночним, але водночас сприяє розвитку відчуття своєї спільності та причетності до інших. Спільні дії, емоції (переважно позитивні, вони майже не помічають негативних переживань), і настрої, якими діти легко “заражаються” одне від одного, створюють відчуття єдності з рівними і схожими людьми, яке надалі може стати фундаментом більш глибоких людських взаємин. Ця спільність має суто зовнішній, ситуативний і процесуальний характер. Пізнаючи себе у своєму ровесникові, дошкільники здійснюють активний процес самопізнання. На тлі подібності для кожної дитини найяскравіше висвічується її власна індивідуальність. “Дивлячись в однолітка”, дитина ніби об’єктивує себе і виділяє в собі конкретні властивості та якості.

На п’ятому році життя спокійно індиферентне ставлення до ровесника змінюється проявом напруженої уваги до нього. З’являється потреба у співпраці та спільних діях. Спілкування дітей починає опосередковуватися предметною або ігровою діяльністю. Діти пильно і ревно спостерігають за діями однолітків, оцінюють їх і реагують на оцінку дорослого яскравими емоціями. Водночас різко зростає розуміння почуттів, психічних станів, взаємин з ровесником у формі співпереживання (як за кількістю, так і за інтенсивністю). Однак це співпереживання найчастіше має неадекватний характер – успіхи однолітка можуть засмучувати й ображати дитину, а його невдачі радувати. Діти починають хвалитися, заздрити, конкурувати, демонструвати свої переваги. Різко зростає кількість і гострота дитячих конфліктів. Посилюється напруженість у взаєминах з однолітками, частіше виявляється амбівалентність і сором’язливість. Цей віковий етап відзначається глибокою якісною перебудовою у ставленні дитини до однолітка і до самої себе. Власне “Я” опредмечується, в ньому виокремлюються і оцінюються окремі якості, вміння, здібності тощо. Проте виокремлюються і оцінюватися вони можуть не самі по собі, а тільки у порівнянні з чиймись іншими, носієм яких може виступати одноліток. Дошкільник починає ставитися до самого себе “через” іншу

дитину. Лише порівнюючи себе з однолітком, він здатний оцінити і утвердити себе, визнати власні позитиви, які важливі не самі по собі, а тільки якщо хтось їх оцінює, тобто “в очах іншого”. Це порівняння спрямоване не на виявлення спільності (як у дітей четвертого року життя), а на протиставлення себе й іншого. Одноліток стає відокремленим, протиставленим, з яким постійно дитина порівнює себе. Це підсилює напруженість і конфліктність дитячих узаємин. З’являється стійка потреба у визнанні, в самоствердженні і оцінці себе очима іншого, що є важливими складниками формування моральної самосвідомості.

На шостому році життя ставлення до однолітків знову істотно змінюється. Посилюється емоційність дій і переживання за однолітка (співпереживання), яке стає більш вираженим і адекватним; зловтіха, заздрість, конкурентність виявляються значно рідше і не так гостро, як у п’ятирічному віці. Діти цього віку здатні співпереживати як успіхові, так і невдачам ровесника, готові допомогти і підтримати його. Істотно зростає активність дітей, спрямована на однолітка (допомога, заспокоєння, вміння поступитися). З’являється прагнення не тільки відгукнутися на переживання однолітка, а й зрозуміти їх. До семи років значно скорочуються прояви дитячої сором’язливості. Знижується гострота і напруженість конфліктів під час діяльності. Одноліток стає для дитини не тільки об’єктом порівняння з собою, а й самоцінною, цілісною особистістю, суб’єктом спілкування та спільних дій. Поява і посилення суб’єктного складника у взаєминах дитини до інших дітей відображає певні зміни у розвитку моральної самосвідомості. До цього віку діти починають усвідомлювати не тільки свої конкретні дії і якості, а й свої бажання, переживання, мотиви, які, на відміну від об’єктних характеристик, об’єднують і консолідують особистість дитини загалом. Власне “Я” дитини вже не настільки жорстко фіксоване на своїх перевагах і оцінці своїх об’єктних якостей, але відкрите для інших людей, їхніх радостей і проблем. Самосвідомість дитини виходить за межі своїх об’єктних характеристик і починає “охоплювати” переживання інших. Інша дитина вже є не протиставленою і не засобом самоствердження, а стає змістом власного “Я”. Саме тому діти охоче

допомагають одноліткам, співпереживають їм і не сприймають чужі успіхи як свою поразку. Таке суб'єктне ставлення до себе і до однолітків сприяє визнанню серед ровесників.

Отже, основними концептуальними положеннями морального виховання є:

- розвивати емоції і моральні почуття дитини (від переживання до вищих почуттів) як базову основу морального виховання;
- формувати позитивне ставлення до фактів дотримання моральних норм і негативне ставлення до фактів їх порушення, що з ними діти щоденно зустрічаються і які мають місце у їхньому міжособистісному спілкуванні;
- культивувати становлення у дошкільника позитивного портрета власного “Я” з притаманними йому моральними якостями, щоб у дитини вироблялися усвідомлюваність і моральна відповідальність (з подальшим саморегулюванням поведінки) за свої дії і вчинки, здатність оцінювати наявність і розвиненість у себе таких позитивних якостей;
- формувати переконання, що у разі, коли дитина здійснює вчинок, який суперечить її позитивним якостям (тому що не відповідає моральним вимогам), то вона зі статусу “добра” потрапляє в протилежний статус; підтримувати моральний вибір дітей;
- продукувати у дітей ціннісне ставлення і звички моральної поведінки щодо норм, які регулюють їхні повсякденні взаємини – розвивати культуру спілкування, поведінки, різних видів діяльності.

Особливості морального виховання дошкільників

Період дошкільного дитинства характеризується як такий віковий етап, що є сенситивним у становленні різних сфер особистості. Вагоме значення має процес морального виховання, який забезпечує формування початкового життєвого досвіду на основі засвоєння загальноприйнятих норм та правил співжиття з іншими. Моральне виховання передбачає розвиток у дитини гуманних почуттів, формування етичних уявлень, соціально-громадських якостей, відповідального ставлення до виконання доручень, навичок культурної поведінки, поваги до дорослих, уміння дружно гратися й діяти в групі однолітків, справедливо оцінювати свої вчинки та дії інших дітей тощо. Специфіка його реалізації обумовлена тим, що застосування лише нормативного підходу, спрямованого до привчання дошкільника пристосовуватися, виконувати встановлені правила задля отримання схвалення, призводить до формалізації і стандартизації їхніх суджень, що відповідно впливає на свідомість і поведінку. Такий виховний процес не задовольняє вирішення поставлених на сьогодні завдань дошкільної освіти. Вагомим у моральному вихованні є формування саме усвідомленості дотримання моральних норм і розвиток поведінкових реакцій як його продуктування. Моральні правила, принципи, цінності дитині дошкільного віку не можна нав'язати – їх треба узгодити з їхніми можливостями, індивідуальним досвідом, змістом внутрішнього життя. Загальні вікові особливості дошкільників не виключають індивідуальних варіантів розвитку. У моральному розвитку це особливо помітно, оскільки одні діти дуже чутливі, виявляють моральність, інші вирізняються моральною байдужістю. Отже, воно здійснюється в індивідуально-особистісній та особистісно-соціальній площинах.

У формуванні індивідуальної моральної свідомості дитини орієнтиром для педагога слугує мораль (форма суспільної свідомості). У ній знаходять відображення панівні в суспільстві моральні ідеали, норми і правила, які регулюють вчинки людей.

Суспільна думка є інструментом оцінювання, схвалення або засудження тих чи інших дій людей. Внутрішнім механізмом, що спонукає людей до поведінки, яка є суспільно схвалюваною, виступає совість, почуття справедливості, честь, гідність і т. д.

Формування цих моральних якостей – тривалий процес, що вимагає значних зусиль з боку батьків і педагогів. Повсякденний досвід спілкування з довколишніми є джерелом як позитивних, так і негативних прикладів поведінки. Вихователь допомагає дітям побачити моральну ситуацію, виокремити моральний бік подій і явищ. Наслідувальна здатність дітей допомагає педагогові формувати в них навички моральної поведінки.

Зрештою, моральні вчинки – це завжди усвідомлений вибір кожного, який залежить від ступеня розвитку моральної свідомості, що тісно пов'язаний з досвідом взаємин із довколишніми і досвідом власної поведінки. Все це формує моральні якості особистості, виробляє звичні для кожної людини форми поведінки. Найважче виявити мотив поведінки – внутрішній стимул вчинку. Моральні і корисливі мотиви поведінки можуть знаходити вираження в одних і тих самих вчинках (вчинив добре, бажаючи добра іншому; зробив добре, переслідуючи свій корисливий інтерес). Усе це треба мати на увазі педагогу, який реалізує систему морального виховання дитини. При цьому, звичайно, треба враховувати загальні особливості психіки дитини і специфіку її морального розвитку.

Кожен віковий етап у житті дошкільника має свої психічні особливості, що визначають специфіку морального розвитку (див. опис у Концепції). Так, домінування сприймання на початкових етапах становлення особистості визначає “прив’язування” дії до конкретної ситуації. До трьох років у дітей домінує пам’ять як основа збереження особистого досвіду поведінки. Коли на перший план виступають розумові процеси, з’являється можливість узагальнення накопичених фактів морального змісту. Наочно-образний характер мислення дошкільників дає змогу в образній формі донести до них складні прояви моральності. Природно, що розвиток мислення неможливий без мовленнєвого розвитку дитини, який розширює можливості спілкування з довколишні-

ми, дозволяє педагогові урізноманітнити форми роботи з дітьми (більше можливостей, щоб супроводжувати показ роз'ясненням, переконанням, аргументувати оцінки поведінки дітей).

У дошкільному віці джерелом уявлень про моральний бік життя є дорослий. Дитина робить перші кроки в опануванні норм життя, спілкуючись з дорослим, переймаючи у нього досвід поведінки, орієнтуючись на слова: “так потрібно”, “так не можна”. У неї формується довіра до дорослого. Однак у п'ять років діти вже здатні відчувати нещирість, у них з'являється критичне ставлення до слів, дій і вчинків дорослого. Тобто, у здійсненні морального виховання не може бути “подвійних стандартів”. Відповідно, моральне формування особистості дошкільника вимагає дотримання певних психолого-педагогічних **умов**:

- гуманного ставлення дорослих (насамперед батьків і педагогів) до дитини;
- чіткої постановки завдань морального виховання;
- створення умов для активної (практичної) діяльності дитини, що формує доброзичливі взаємини.

Вивчення досвіду зарубіжних колег, які працюють у цій царині, дає підстави зазначити, що, на їхню думку, алгоритм морального виховання містить такі складники: моральне пізнання → моральний розвиток → моральне функціонування. Представлений розгляд окреслює його у двох контекстах – особистісному і соціальному (спрямованому на довколишніх). Враховуючи вище викладені позиції, вважаємо за доцільне виокремити такі загальні **завдання** морального виховання дошкільників:

✓ **в аспекті становлення і розвитку “Я-концепції” особистості:**

- розвиток моральної свідомості і моральної самосвідомості (системи моральних уявлень про моральні цінності, норми, правила, якості);
- розвиток динамічної та змістової сторін емоцій, формування моральних почуттів і взаємин;
- формування здатності до правильного морального вибору, що сприяє накопиченню досвіду моральних вчинків;

- культивування моральної поведінки через розвиток спонукальної сфери (мотиви, навички, звички);
 - стимулювання у дітей прагнення до позитивного образу “Я” з характерними моральними якостями;
 - формування критичної моральної самооцінки;
- ✓ **в аспекті соціального зростання особистості:**
- розвиток довіри до дорослих, які є носіями моральних норм і правил;
 - формування групової взаємодії і позитивних взаємин з ровесниками;
 - розвиток гуманістичної спрямованості поведінки дітей (екологічна моральність, толерантне ставлення до надбань інших народів, емоційне ставлення до творів культури).

Узагальнено це можна подати у вигляді схеми (див рис. 2).

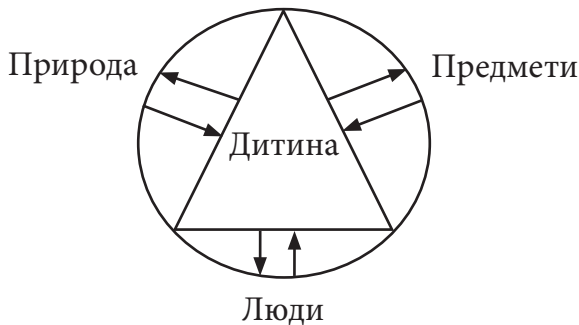

Рис. 2. Схема впливу оточення у моральному вихованні дошкільника

Основні **шляхи** вирішення завдань морального виховання вбачаються у:

- шанобливому ставленні педагога до кожної дитини;
- емоційно-позитивному спілкуванні дошкільників одне з одним;
- організації повсякденної спільної діяльності дітей і дорослих.

Реалізація завдань можлива на основі врахування таких принципів морального виховання:

- наочність;
- свідомість і активність;
- доступність і дотримання міри;
- систематичність і послідовність;
- інтегрованість;
- варіативність;
- врахування вікових та індивідуальних особливостей дітей;
- повага до особистості і співпраця;
- зв'язок із практичною діяльністю і життєвим досвідом;
- відхід від моралізування.

Спираючись на ці принципи, вихователь формує у дітей моральні соціально-комунікативні вміння та навички, дружні почуття, товариські взаємини, створює сприятливі умови для виховання чуйності, співчуття, турботи, доброти. Як вказує R. DeVries, результат морального виховання – моральні діти, даючи їм такий характеризований опис: чесність, щедрість, щирість, благородність, великодушність, шляхетність (honesty, generosity, integrity). Вершинна шляхетність – прояв високої моральної чесності особистості [64, с. 28–30].

Таким чином, програма “Скарбниця моралі” враховує специфіку процесу морального виховання і його особливості в освітній роботі з дітьми дошкільного віку. Пропоновані матеріали припускають творчий підхід педагога до побудови діалогу з дітьми. Відбираючи зміст роботи з дітьми, реалізуючи ті чи інші форми й методи навчання та виховання, педагог завжди враховує місце кожної моральної ситуації і дію кожного виховного впливу в загальній системі виховання, спрямованої на формування моральної особистості дошкільника.

Успішність морального виховання можлива за правильної організації його психолого-педагогічного супроводу, що ґрунтується на знаннях основних **закономірностей** цього процесу. Ними є:

- Білатеральність (двосторонність) – передбачає позицію дитини як активного співучасника виховного процесу, що сприймає інтегративно-педагогічні впливи, і позицію дорослих (батьків і вихователів), які організують такі впливи, реалізуючи поставлені завдання морального виховання з обов’язковим урахуванням індивідуально-особистісних вікових і психологічних особливостей дошкільника.
- Особистісність потребує зорієнтованості на кожного вихованця, пошуку індивідуальних виховних впливів на дошкільника задля формування його особистісної моральної спрямованості, що проявляється в моральній поведінці, висловлюваннях і розвитку морально-почуттєвої сфери.
- Реляційна орієнтованість (relation – ставлення) – прогнозує встановлення моральних взаємин дитини з довколишніми, що одночасно визначає рівень її моральної вихованості і свідчить про сформованість знань про правила і норми поведінки і прийняття їх як власних моральних цінностей. Це відображається на міжособистісних взаєминах дошкільників.
- Лонгитюдність (тривалість і систематичність) – означає, що моральне виховання вимагає постійності його здійснення і не може бути штучно від’єднаним від виховної системи загалом. Дитина безперервно накопичує багаж морального досвіду, отримуючи його стихією (у процесі самостійного пізнання довколишнього) і цілеспрямовано (під час взаємодії з дорослими), який поповнюється з її зростанням і розвитком.
- Варіювання – вказує на перебіг і нерівномірність морального розвитку в дошкільному віці; те, що дитина демонструє у трирічному віці, в п’ятирічному може не проявляти, тому що ще не відбулося стійкого становлення складників її моральності. Це вимагає від дорослих обізнаності про потенціал дошкільника, умови та тенденції його морального виховання.

Ключі реалізації морального виховання, що пропонуються програмою. Формування в дітей моральної обізнаності та практичних навичок поведінки *передбачається у процесі повсякденної освітньої роботи та на окремих заняттях*. Допомагають дітям в опануванні програмового матеріалу дорослі – педагоги, психологи, працівники дошкільного навчального закладу в тісній співдружності з батьками. Всі вони мають бути зразком моральної досконалості. Шляхи і методи для цього кожному належить обрати свої, найбільш прийнятні для конкретної дитини, її можливостей, здібностей, потреб, інтересів, але такі, щоб вона водночас і розвивалася, і морально збагачувалася та вдосконалювалася. Головне – це емоційний відгук дітей на ситуацію, розвиток умінь бачити моральний бік тієї чи іншої події, вчинку.

Щодо форм роботи, доцільним є проведення групових занять. Комплектація дітей і тривалість заняття залежать від віку та їхніх особистісних потреб. Обов'язковим є врахування циклічності побудови занять, “проблемності” їх змісту. Дієвою є індивідуальна робота з дитиною (коли необхідно, щоб заняття відбулося “віч-на-віч”) чи факультативні заняття для окремих дітей. Потрібно організовувати спільну продуктивну діяльність дітей, щоб вони відчували її “моральний дух”; екскурсії і цільові прогулянки (на виробництво, у заклади, що є доступними для відвідання дітей, з тим, щоб показати їм взаємини між людьми); проведення спільних свят, вікторин, конкурсів, тематичних вечорів; заходів дитячої благодійності; виставок (спільна діяльність дітей і батьків).

Для опанування змісту програми вартим є застосування такої методичної інструментарію:

- *наочні методи* – спостереження, розглядання картинок та різного наочного тематичного матеріалу, перегляд репродукцій картин, ілюстрацій; показ дії; показ казок (педагогом, дітьми); перегляд слайд-фільмів, мультиплікаційних фільмів тощо з подальшим аналізом їх змісту; показ позитивних взірців поведінки;
- *словесні методи* – етичні бесіди, розповіді, моральні діалоги, читання художніх творів дитячої літератури вихователем і батьками, читання віршів дітьми, вихователем, відповіді на запитання

педагога, дітей; обговорення життєвих моральних ситуацій; ознайомлення з народними моральними звичаями і традиціями (за А. Богуш) [4]; повідомлення додаткового матеріалу вихователем; використання аудіозаписів; загадування і відгадування загадок; складання дітьми оповідань на моральні теми за схемами, ілюстраціями; опис прикладу; переконання у формі роз'яснення; навіювання; заохочення; покарання;

- *практично-ігрові методи* – дидактичні ігри морального спрямування; сюжетно-рольові ігри, ігри-змагання, режисерські ігри; моделювання казок; постановка п'єс на моральні теми, розв'язування моральних задач, програвання ситуацій морального змісту; привчання (вправи).

Задля успішного виконання програми вагомим є акцентування уваги на співпраці з батьками у питаннях морального виховання дітей (А. Залізник) [14]. Пропонуємо форми взаємодії з родинами вихованців:

- батьківські збори на моральні теми;
- батьківські семінари-співбесіди на діалоговій основі;
- тематичні індивідуальні і групові консультації (у разі потреби консультації спеціалістів);
- лекції і лекторій для батьків;
- відкриті покази освітньо-виховного процесу;
- вечори запитань і відповідей;
- проведення спільних з батьками заходів (виставки, конкурси, свята, екскурсії, вистави та ін.);
- факультативні заняття спільно з батьками: анкетування і тестування батьків з метою виявлення помилок і корекції процесу морального виховання в сім'ї;
- наочні види роботи: інформаційні стенди для батьків, папки-пересувки, виставки дитячих робіт, дидактичних ігор, літератури;
- візити додому;

- ведення соціальної карти з метою вивчення, узагальнення та поширення кращого досвіду сімейного морального виховання;
- індивідуальна робота з дітьми вдома (ведення зошита емоційно-морального розвитку дитини);
- допомога батьків дошкільному навчальному закладу (облаштування території, участь у підготовці свят, дрібний ремонт, господарські роботи тощо).

Таким чином, моральне виховання дітей дошкільного віку як багатогранний феномен реалізується комплексно, на постійній основі, у співпраці всіх дорослих і тих, хто оточує дошкільників. Моральне виховання невіддільне від інших сторін виховного процесу, результати його є швидкозмінними щодо конкретної особистості, а тому воно і потребує посиленої уваги.

ЗМІСТ ПРОГРАМИ “СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”

Молодший дошкільний вік (четвертий рік життя)

➤ **Вікові можливості дитини**

Діти прагнуть до спілкування, уважного ставлення до себе, визнання їхньої самостійності. Дошкільник четвертого року життя домагається нового статусу, внаслідок чого проявляє впертість, агресивність, негативізм, поводить конфліктно, бо хоче “ствердитися” серед однолітків. У дітей молодшого дошкільного віку починають виникати адекватні уявлення про правильні і неправильні, добрі і погані вчинки. Вони не усвідомлюють наслідків поведінки, які не відповідають моральним нормам, правилам і вимогам. Дітям важко адекватно зрозуміти й емоційно оцінювати базові етичні поняття (моральні переживання тільки починають формуватися на основі розвитку соціальних емоцій і вищих почуттів).

Їхній емоційний стан є нестабільним, настрої має ознаки перепадів. Почуття дітей яскраво виражені, поверхові та ситуативні. Дитина цього віку ще не здатна приховувати свої почуття. Вона легко переймається емоціями інших, збуджується, що швидко минає. У дітей виникає потреба в довірі до дорослих і здатність відчувати їхній емоційний стан. Дорослий виступає моральним “еталоном”. Моральні почуття проявляються щодо матері та батька, а почуття обов’язку – стосовно дорослих і молодших. Оскільки в дітей ще не сформована моральна свідомість, їхня поведінка повністю підпорядкована моральним почуттям. Почуття сорому виникає лише в присутності дорослого і на основі конкретної реальної ситуації.

Регулятором поведінки дитини виступають емоції і почуття. У поведінці чотирирічних найбільш розвинені моральні переживання, емоційне ставлення до дій і вчинків. Розрізняючи характер вчинків, діти схильні завищувати вимоги до інших і за-

нижувати їх стосовно себе. Їхня поведінка будується за зразком (на опанування освоєння конвенційних (умовних, загальноприйнятих) ролей). Дитина прагне бути доброю, відповідати вимогам дорослих, одержувати схвалення від них. При цьому вона намагається максимально привернути увагу до себе, щоб бути визнаною (почасти знаючи, що вчиняє недобре, але не зізнаючись у цьому).

➤ **Завдання освітньої роботи**

- Забезпечувати умови для морального виховання дітей.
- Виховувати у дитини повагу й доброзичливе ставлення до тих, хто її оточує.
- Формувати елементарні уявлення про те, що таке “добре” і що таке “погано”.
- Розвивати партнерські взаємини між дітьми у грі, під час спілкування.
- Формувати в дітей початковий практичний досвід моральної поведінки в оточенні ровесників (уміння діяти за правилами).
- Виховувати в дітей гуманні почуття та елементарні уявлення про доброту, чуйність, взаємодопомогу, дружелюбність, увагу до дорослих і ровесників.
- Формувати вміння співпереживати, співчувати на основі розвитку в них емоційного відгуку.
- Удосконалювати форми ввічливого звертання до дорослих та ровесників.
- Стимулювати у дітей прагнення різними вчинками перевіряти значущість прийнятих моральних правил і обов’язків.
- Розвивати прагнення до самостійності (в окресленні меж допустимої поведінки), проявів моральності у взаєминах з дорослими і дітьми.
- Формувати позитивну самооцінку дитини в процесі спілкування з дорослим.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негараздів уникати

Ознайомлювати дітей з основними моральними чеснотами: доброта, любов, милосердя та моральними нормами, за якими живуть люди. Виховувати бажання бути приємним для людей, рахуватися з їхніми бажаннями, почуттями. Пояснити, що гідно бути добрим, привітним, ввічливим, зважати на старших; негідно бути грубим, недобрим (злим), вередливим, не зважати на старших та інших людей.

Вчити розуміти значення вчинків і слів, що за ними стоять (“добре”, “погано”, “можна”, “не можна”, “треба”). Формувати у дітей потребу своєю поведінкою викликати схвальний відгук старших; привчати їх усвідомлювати свої домагання, розуміти оцінки дорослих і ровесників.

Дорослих поважати і чемним зростати

Виховувати уважне і шанобливе ставлення до батьків, привчати поступатися місцем старшим, допомагати. Привчати дітей уважно вислуховувати дорослих, відповідати на їхні запитання, виконувати їхні прохання, вказівки. Спрямовувати на розвиток довіри і прихильності до дорослих.

Підтримувати і заохочувати вміння дітей вітатися з дорослими (батьками, членами родини, знайомими). Ввести в активний обіг слова вічливості: “Доброго ранку”, “Доброго дня”, “Доброго вечора”, “Доброї ночі”, “До побачення”.

Вправляти дітей у називанні імен своїх батьків, вихователів, помічника вихователя. Розвивати у дітей звичку виражати свої почуття до дорослих.

З дітьми дружно жити і їх розуміти

Сприяти накопиченню досвіду доброзичливих взаємин з однолітками. Розвивати вміння спільно діяти, ділитися з товаришем (іграшками, книжками, солодощами тощо); звертати увагу дітей на дитину, яка виявила турботу про товариша, який висловив співчуття. Формувати у дитини впевненість у тому, що

дорослі люблять її, як і всіх інших дітей. Залучати дітей створювати ігрові ситуації (об'єднання по 2-3 дитини), не заважаючи одне одному. Виховувати доброту, уважне, турботливе ставлення до довколишніх. Спонукаати до вияву бажання поступитися, допомогти іншим дітям.

Розвивати товарицькість, інтерес до вчинків однолітків. Вчити дітей помічати виявлення ровесниками дружелюбності, доброти. Формувати навички взаємодопомоги. Заохочувати прояви піклування одне про одного. Використовувати практику повідомлення про позитивні якості кожної дитини всій групі однолітків.

Довіру проявляти і співпереживати

Спонукаати дітей відкрито і щиро висловлювати свої почуття, встановлювати зв'язок між емоційним станом і причинами, які його викликали. Розвивати вміння розрізняти емоційний стан людей, що її оточують, та свій власний.

Привчати дітей до виявлення уваги і співчуття, симпатії і емпатії, бажання поступитися, поділитися, допомогти довколишнім; викликати в них почуття задоволення від зробленої справи.

Підтримувати дітей у співчутливому ставленні і лагідному поведженні зі скривдженими чи ображеними. Розвивати вміння проявляти турботу, не бути байдужим.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Привчати дітей спілкуватися спокійно, без крику і напруження (природним голосом), привітно; відповідати на запитання. Продовжувати стимулювати дітей до ввічливості, вчити вітатися і прощатися, називаючи на ім'я тих, до кого звертаються; стримано висловлювати власні прохання; вчити дякувати, вживати слова: "Дякую", "Будь ласка", "Вибачте". Пояснити дітям, якими засобами висловлюється радість при зустрічі (усмішка, відкритий погляд, тактильні контакти – обійняти, теплі слова). Вправляти дітей у називанні свого імені та прізвища.

Виховувати у дітей звичку не перебивати мовця, а вислуховувати його до кінця, поводитися стримано, вміти зачекати, якщо дорослий зайнятий; говорячи, дивитися в очі співрозмовників.

Підтримувати і заохочувати прагнення дітей першими вітати-ся з людьми старшого віку; звертаючись до дорослого, називати його ім'я (в дитячому садку – ім'я по батькові вихователів та інших працівників).

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Давати дітям уявлення про правила моральної поведінки: поступатися, не штовхатися і не битися, захищати інших тощо. Стимулювати прояви дітьми позитивних вчинків через розвиток прагнення до гарної поведінки, вдаючись до упередження стосовно реальних дій. Створювати умови для ототожнення дитиною себе з позитивним “значущим” ігровим персонажем. Давати конкретним (приватним) вчинкам дитини оцінку з використанням узагальнених характеристик.

Учити дотримувати правил культурної поведінки; формувати вміння спокійно поводитися у приміщенні і на вулиці. Формувати вміння відгукуватися й виконувати прохання та пропозиції дорослого і дітей. Розвивати у дітей шанобливе ставлення до літніх людей, заохочувати прояви турботи й бажання опіки над ними.

Підтримувати прагнення дітей діяти відповідно до встановлених вимог у різних місцях і ситуаціях.

У злагоді бути – про образи забути

Спрямовувати дітей на підтримку доброзичливої атмосфери в групі. Виховувати негативне ставлення до грубості, жадібності; розвивати в дітей уміння гратися не сварячись, допомагати одне одному і разом радіти успіхам, гарним іграшкам і т. п. Протиставляти позитивні характеристики дітей негативним вчинкам і якостям вигаданого персонажа. Вчити використовувати різні засоби у вирішенні конфлікту (“мирилки” і “прощалки”).

Привчати дітей стримувати себе в разі виникнення почуття гніву, люті. Виховувати чуйність, доброзичливість.

Вчити жити дружно, допомагати одне одному, разом користуватися іграшками, книгами. Привчати бережно поводитися з іграшками і речами. Розвивати бажання дбати про зелені насадження та тварин у куточку природи, викликаючи у дітей емо-

ційний відгук на довколишнє. Формувати дбайливе ставлення до природи, інтерес і любов до природи; співчуття до тварин і рослин, позицію “помічника і захисника” її об’єктів.

Себе оцінити і кращим зробити

Поступово формувати образ “Я” дитини. Допомогати дітям усвідомлювати себе. Повідомляти їм різноманітні відомості, що стосуються безпосередньо їх, які зміни відбулися з ними (зараз умієш правильно поводитися за столом, знаєш ввічливі слова тощо).

Підтримувати високу загальну самооцінку особистості дитини (“Я – добрий (добра)”). Розвивати адекватну, конкретну самооцінку висловлювань, вчинків та власних досягнень у різних видах діяльності. Виховувати у дітей повагу до себе, перші паростки почуття власної гідності. Вчити усвідомлювати окремі моральні дії та навички, які самостійно опановані, схвалювати і підтримувати впевненість дитини у власних силах.

Формувати у дитини початковий досвід правильної оцінки добрих і поганих вчинків.

➤ Показники моральної компетенції дитини

➤ Позитивно сприймає ознайомлення з моральними нормами поведінки, яке подає вихователь, і дотримує їх.

➤ Розуміє значення добрих взаємин і порядку.

➤ Поважно ставиться до батьків та інших дорослих.

➤ Уміє уважно вислуховувати дорослих, відповідати на їхні запитання.

➤ Виконує прохання і вказівки дорослих.

➤ Проявляє увагу і співчуття, як може (словами, діями); надає допомогу.

➤ Демонструє дотримання норм моральної поведінки, коли її контролює дорослий.

➤ Обдумує свої дії, співвідносить їх з вимогами і вказівками дорослих, виконує дії, які схвалюють дорослі.

- Приязно ставиться до однолітків; має друзів, до яких проявляє особливу прихильність.
- Уміє розв'язувати проблеми, що виникли під час спілкування, мириться різними способами (використовуючи слова, жести, міміку, дії).
- Охоче включається у спільну діяльність, виявляє активність та ініціативу під час спілкування, дотримує встановлених норм (поступається іграшкою, не кричить тощо).
- Знає і дотримує основних правил поведінки в навколишньому; відчуває межу припустимої поведінки, належну дистанцію у взаєминах з різними людьми.
- Переживає позитивні почуття, коли вчинила добре.
- Почувається впевнено, коли діє правильно (з дотриманням встановлених норм), звільняється від страху бути покараною.
- Вільно виражає свої емоції, може їх стримувати в разі потреби.
- Здатна стримувати власні почуття, безпосередні ситуативні бажання.
- Уміє розрізнити емоційний стан дорослих і дітей, орієнтується у ставленні до себе з боку інших (доброзичливе або відсторонене, беруть гратися разом чи ні).
- Виявляє самооцінку і пов'язане з нею прагнення відповідати вимогам дорослих.

Середній дошкільний вік

(п'ятий рік життя)

➤ Вікові можливості дитини

У цьому віці виникає інтерес до іншої дитини як до свого відображення. Найчастіше бачить в іншому негативні риси. Відбувається рефлексія своїх вчинків через реакцію іншої дитини. Діти вже мають більш адекватне уявлення про гарну і погану поведінку, але не усвідомлюють її наслідків для себе і довколишніх. Зате вони починають розуміти, до чого призведе порушення норм і правил поведінки. Однак часом ображаються, не поступаються, не визнають своєї провини, навіть коли навмисно порушують моральні норми. У дітей цього віку часто характерною є утруднена або неадекватна емоційна оцінка базових етичних понять. Перебіг моральних переживань у дитини не повною мірою відповідає її моральним уявленням.

Емоційні реакції стають дедалі стабільнішими і більш врівноваженими. Виникає нова здатність дитини – співпереживати, тобто розвивається вміння прийняти у свій внутрішній світ той стан, почуття і емоції, які переживав хтось, потрапивши в певну життєву ситуацію (“вчуття” в іншого). Дитина здатна співчувати іншим і робить це вже не за вказівкою дорослого, а спонтанно, самостійно.

Розвиваються моральні почуття (дружелюбність) щодо дітей (насамперед, до братів і сестер, а потім – до ровесників), виникає прагнення підпорядковувати свої бажання вимогам інших. Панівний вплив на поведінку дітей, як і раніше, мають моральні почуття. З'являється бажання бути корисною дорослому, формується почуття відповідальності за доручену справу, “щоб нікого не підвести”. Водночас на ставлення дитини до дій і вчинків починають впливати знання про моральні правила.

У моральній поведінці спостерігається “розрив” між моральними діями і ставленням до них. У зв'язку з цим, з одного боку, підвищується адекватність оцінки поведінки інших, з другого – з'являються випадки заниженої оцінки поведінки довколишніх на основі наявних знань про етичні поняття. Можуть скаржитися на інших, коли вони порушували норми поведінки, але їх самих не

ображали, тобто виступають “захисниками порядку”. При цьому зберігається загальновікова тенденція завищеної самооцінки моральної поведінки (більш об’єктивним є оцінювання інших ніж самої себе). Дитина п’ятого року життя прагне позитивного ставлення до себе від рідних і близьких дорослих та однолітків. Проявляє самостійність та ініціативність.

➤ Завдання освітньої роботи

- Формувати уявлення про моральні норми взаємин між людьми: доброзичливість, турботливість, чесність, правдивість; виховувати чуйне ставлення до близьких.
- Забезпечувати становлення моральної позиції дитини, розвивати ціннісні орієнтири, інтереси і потреби.
- Створювати умови для виховання позитивних емоцій і моральних почуттів (повага до близьких, доброзичливість, бажання допомогти одне одному, ввічливість та ін.).
- Розвивати дружні взаємини між дітьми, прояви турботи про ровесників та інших дітей.
- Сприяти усвідомленню дітьми морального змісту правил поведінки й прагнення керувати ними у власних вчинках.
- Стимулювати розвиток потреби поводитися відповідно до встановлених норм, що сприяє налагодженню взаємин із ровесниками і дорослими та формуванню моральних основ поведінки.
- Виховувати гуманні почуття: чуйність (уміння запропонувати свої послуги, допомогу, поспівчувати, поступитися), бажання бути справедливим (під час розподілу ролей, іграшок, обов’язків враховувати інтереси ровесників).
- Розвивати у дітей здатність до емоційної чуйності, співпереживання, уміння вирішувати конфлікти.
- Удосконалювати форми ввічливого звертання дітей до дорослих і ровесників. Виховувати намагання поводитися стримано.
- Вчити правильно оцінювати власні вчинки і вчинки ровесників.
- Формувати здатність до оцінювання власних вчинків з погляду їх наслідків для інших і для самої себе.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негараздів уникати

Формувати особистісне ставлення дитини до дотримання (і порушення) моральних норм: співчуття скривдженому і незгоду з діями кривдника; схвалення дій того, хто вчинив справедливо (поділився іграшками, поділив кубики порівну тощо).

Стимулювати розвиток позитивного образу “Я” дитини (допомагати дитині якомога частіше переконуватися в тому, що вона (він) добрий, що її (його) люблять).

Дорослих поважати і чемним зростати

Підтримувати і заохочувати прояви дітьми шанобливого ставлення до батьків. Виховувати повагу до рідних, любов, тактовність і бажання допомагати старшим.

Вчити дітей налагоджувати доброзичливі взаємини з дорослими, підкріплювати довірливі взаємини. Розвивати у дітей усвідомлення потреби прислухатися до порад та побажань дорослих. Привчати висловлювати своє поважне ставлення до рідних через культуру звертання, прохання, виконання доручень без нагадування.

Продовжувати привчати дітей звертатися до працівників дитячого садка (вихователів, помічників вихователів, музичного керівника, медичної сестри та ін.) на ім'я та по батькові.

З дітьми дружно жити і їх розуміти

Продовжувати роботу з формування доброзичливих взаємин (від співучасті – до співпраці) між дітьми (зокрема, розповідаючи про те, чим гарний кожен вихованець групи). Виховувати приязне ставлення до інших дітей: не скаржитися і не наговорювати дорослому на іншу дитину, вміти допомогти, не заздрити, порадіти успіхові іншої дитини, попросити вибачення, коли образив когось, не вередувати, не конфліктувати, захищати молодших і слабших, не ображати і не ображатися.

Стимулювати налагодження позитивного контактування з незнайомими ровесниками, молодшими і старшими дітьми. Відзначати чуйність та емоційну підтримку дітей стосовно одне

одного. Учити формулювати свій задум зрозуміло для однолітків (у грі, спільній діяльності), в разі непорозуміння ставити запитання. Розвивати вміння дітей регулювати спільну діяльність, шукати шляхи пошуку згоди й уникати конфліктів. Підтримувати справедливі вимоги дітей одне до одного.

Довіру проявляти і співпереживати

Ознайомлювати дітей з існуванням різних почуттів, переживань, станів людей, що виражаються в міміці, жестах, інтонаціях (радість, сум та ін.). Вчити дітей співпереживати, жаліти (на прикладах використання творів художньої літератури, ігрових персонажів), враховуючи емоційний стан, настрій та почуття.

Надавати посилену увагу ситуаціям, що призводять до появи у дітей дискомфорту, допомагати іншим дітям усвідомлювати сутність того, що відбувалося, і проявити співчуття чи підтримку. Привчати дітей вчасно приходити на допомогу тому, хто її найбільше потребує.

Формувати чуйне і лагідне ставлення до однолітків, які відчувають емоційне неблагополуччя, вчити дітей прийомів, що сприяють відновленню емоційної рівноваги у товариша (заспокоїти, допомогти впоратися з труднощами та ін.).

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Формувати у дітей звичку використовувати знайомі засоби доброзичливого спілкування – без нагадування вітатися, прощатися; ввічливо виражати своє прохання, дякувати за надану допомогу, проявлену увагу, просити вибачення; не втручатись у розмову старших, не перебивати того, хто говорить, у тактовній формі виражати відмову, незгоду; спокійно вислуховувати поради, зауваження.

Привчати дітей використовувати в спілкуванні та спільній з дітьми діяльності вербальні та невербальні засоби емоційної експресії для виявлення радощів, захоплення та інших станів.

Продовжувати розвивати у дітей уважність один до одного (якщо хтось поспішає – треба пропустити; якщо хтось чимось зайнятий – не заважати), поступатися, допомагати.

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Виховувати у дітей потребу поводитись у групі, на вулиці і в громадських місцях відповідно до встановлених правил культурної поведінки: бути привітним з дорослими, ровесниками. Привчати хлопчиків проявляти елементарні форми “джентльменства”: першим вітатися, подавати руку, пропускати вперед себе, відчиняти двері, пропонувати стільчик, поступатися місцем, підіймати предмет, що впав та ін.

Стимулювати формування особистого ставлення дитини до дотримання (порушення) моральних норм: співчуття до скривдженого та непогодження з діями того, хто завдав шкоди; схвалення дій того, хто вчинив справедливо. Виховувати скромність, чуйність, бажання бути справедливим.

Розвивати у дітей уміння роботи вибір між виконанням норм і їх порушенням, заохочувати і підтримувати вибір дій за моральною нормою. Привчати дітей передбачати наслідки своїх вчинків і утримуватися від тих, які принесуть сором, страх, огиду, тощо.

У злагоді бути – про образи забути

Розвивати у дітей уміння орієнтуватися у людських взаєминах, відчувати та усвідомлювати добре та недоброзичливе ставлення до себе, помічати зміни настрою близьких людей. Привчати дітей висловлюватися про стан власних почуттів на даний момент.

Спонукати дітей передбачати наслідки власних негативних дій, розуміти причини виникнення конфлікту. Спонукати до усвідомлення ними власних негативних вчинків. Формувати в них особистісне ставлення до позитивних і негативних дій (з акцентуванням на наслідку).

Виховувати дбайливе, співчутливе і відповідальне ставлення до живої природи (до тварин, птахів). Підтримувати прагнення дітей проявляти турботу та піклуватися про приручених тварин.

Закріплювати навички дбайливого і бережного ставлення до речей, вчити використовувати їх за призначенням, класти на місце. Формувати у дітей звичку не брати без дозволу чужих іграшок та інших чужих речей. Привчати бережно поводитися з речами, предметами, що є у групі та на майданчику.

Себе оцінити і кращим зробити

Привчати дітей правильно пояснювати й оцінювати свої вчинки та давати оцінку вчинкам ровесників щодо встановлених правил; пробуджувати почуття сорому за непорядний вчинок.

Виховувати у дітей чесність, змогу визнати свою провину, не перекладаючи її на інших, говорити правду, бути скромним, проявляти силу волі і сміливість.

Стимулювати усвідомлення дітьми їхніх бажань та почуттів. Формувати у дітей адекватну оцінку власних висловлювань, вчинків, а також можливостей і досягнень у різних видах діяльності.

Підтримувати у дитини прояви самостійності, позитивну самооцінку. Виховувати в дітей повагу до себе, почуття власної гідності. Формувати у дітей усвідомленість не повторювати вчинки, які оцінені дорослими негативно.

➤ Показники моральної компетенції дитини

➤ Виявляє прагнення до позитивних форм поведінки (зберігає життєрадісний, дружлюбний стан).

➤ Орієнтується в моральних людських взаєминах (“добре” – “погано”).

➤ Розуміє значення моральних норм і дотримує їх, оминає спокусу порушити норму в природних ситуаціях вибору.

➤ Знає правила правильної поведінки, поводить себе стримано і виважено.

➤ Усвідомлює, що до конфліктів призводять непередбачувані вчинки, небажання дійти згоди, порушення моральних норм.

➤ Помічає зміни настрою, емоційного стану близьких дорослих, однолітків.

➤ Охоче спілкується, дотримує правил ввічливості: вітається, прощається, говорить “чарівні слова”.

➤ Уважна до висловлювань і прохань дорослих.

➤ Уміє проявляти увагу і співчуття на доступному їй віку рівні, поважно ставиться до старших, чемна у поведінці з однолітками.

- Ділиться з ровесниками іграшками, солодощами тощо.
- Уміє розділити їхню радість, проявляє порозуміння з ними, за потреби приходиться на допомогу.
- Відчуває і усвідомлює доброзичливе та недобре ставлення до себе тих, хто оточує.
- Має деякий позитивний досвід добрих вчинків, почуттів та взаємин.
- Створює й розігрує ситуації, де продукується досвід дружнього спілкування, уваги до однолітків, турботи про інших.
- Розрізняє та передає емоції, настрої і характер (переважно через персонаж в іграх-імітаціях, театралізованих, сюжетно-рольових іграх) за допомогою рухів, міміки, мовлення та ін. засобів виразності.
- Уміє керувати своєю поведінкою і контролює її, коли дорослий виступає як “індикатор”; проявляє перші ознаки усвідомленої відповідальності.
- Адекватно сприймає оцінку власної поведінки з боку дорослого.
- Самостійно оцінює дії та вчинки інших людей з позиції відомих моральних правил та оцінок.

Старший дошкільний вік

(шостий рік життя)

➤ Вікові можливості дитини

Діти старшого дошкільного віку більш стримані та менш образливі. Водночас вони не повністю адекватні у своїх уявленнях і оцінках про добре і погане. Деякі з них не зовсім точно висловлюють своє ставлення до етичних понять. Діти демонструють неадекватність щодо розуміння моральної норми і її емоційної оцінки. Така специфіка розвитку моральної свідомості пов'язана з формуванням моральних інстанцій, індивідуальних мотиваційних систем та особливостями становлення самосвідомості, які характеризуються розшаруванням цілісного образу “Я” на “Я-реальне” і “Я-потенційне”. Від сприймання змісту окремих вчинків (добре – погано) відбувається перехід до розуміння узагальнених понять про “правильну” (моральну) поведінку.

Старші дошкільники добре володіють “мовою” почуттів. Вони вже здатні стримувати свої почуття. Їхні акценти зміщуються на взаємини людей. Діти цього віку мають “чуття” на реальні ставлення до себе і до інших. Вони відчують прояви нещирості і перестають довіряти такій людині. Щодо авторитетних осіб у них формуються моральні почуття (у ставленні до вихователя). Почуття обов'язку перед однолітками конкурує з тим самим почуттям щодо дорослих. У дитини з'являється стійкість почуттів і взаємин.

На моральну поведінку дітей більшою мірою впливають моральні знання і переживання. На основі стійкого характеру суплідності мотивів і потреб, розвитку панівних настанов та індивідуальних мотиваційних систем підвищується загальний рівень моральної поведінки (у дитини формується почуття відповідальності за свою поведінку, елементи самоконтролю). Поведінка дитини будується на основі “внутрішнього” прийняття (інтеріоризації) норм, правил і зразків, виражених в етичних поняттях. Дитина починає усвідомлювати, що поводитися морально необхідно “власне для себе”, бо це приносить їй задоволення, і користь довколишнім. Самоконтроль поведінки відбувається на основі вищих моральних почуттів – почуття обов'язку та емпатії, стає більш тривалим і стійким. Самооцінка залишається ще завищеною.

➤ Завдання освітньої роботи

- Розкрити дітям особистісний зміст моральних цінностей (справедливість, чесність, доброта, повага тощо).
- Формувати у дітей моральні еталони поведінки на основі засвоєння ними норм і правил.
- Закріпити уявлення про моральну поведінку, що засвоєні попередньо; сприяти опануванню нових – проявляти уважність, турботу, привітність, взаємодопомогу.
- Виховувати доброзичливість, дружні, товариські взаємини з однолітками та іншими людьми.
- Продовжувати культивувати вміння з повагою ставитися до старших, виконувати їхні вимоги, встановлені правила поведінки.
- Розвивати емоції та моральні мотиви поведінки, які сприяють налагодженню міжособистісних взаємин із дорослими та однолітками. Навчати дітей бути чуйними до ровесників і старших, розвивати здатність до співпереживання, вміння вирішувати конфлікти, бажання допомогти.
- Продовжувати формувати етичні уявлення дітей про добро, чуйність, правдивість, справедливість, сміливість і боягузтво, скромність і зазнайство; виховувати гуманні почуття і негативне ставлення до аморальних якостей.
- Посилити увагу до формування основ морально-вольових якостей особистості дитини: організованості, дисциплінованості, самостійності в поведінці, взаєминах і спільній діяльності, відповідальності і наполегливості в досягненні позитивних цілей.
- Виховувати етично-оцінні засоби спілкування. Навчати дітей встановлювати контакт під час спілкування.
- Формувати вміння адекватно оцінювати свої вчинки та вчинки інших людей.
- Продовжувати формувати звички культурної поведінки, сприяти спілкуванню з ровесниками і дорослими; виховувати культуру діяльності, прагнення досягати позитивного результату в індивідуальній і спільній діяльності. Вдосконалювати знання правил і навички поводження у громадських місцях.

Тематичні модулі

Про мораль знати – негарздів уникати

Вчити дітей поводитися відповідно до норм моралі на самостійній основі. Формувати відповідність у ставленні щодо дотримання чи порушення загальноновизнаних норм і принципів моралі. Викликати негативне ставлення до поганих вчинків, розвивати вміння адекватно на них реагувати, розв'язувати спірні питання, бути справедливим, совісним, відповідальним.

Розвивати вміння зважати на думки і позиції довоколишніх. Надавати знання про особистісні можливості, успіхи, права. Формувати вміння спокійно обстоювати власну думку.

Розвивати вольові якості: вміння обмежувати і помірно стримувати задоволення своїх бажань, долати перешкоди, що стоять на шляху до досягнення мети, підкорятися вимогам дорослих і виконувати встановлені норми поведінки, у своїх вчинках наслідувати позитивний приклад. Формувати у дітей такі якості, як співчуття, чуйність, справедливість і скромність.

Дорослих поважати і чемним зростати

Продовжувати виховувати шанобливе ставлення до довоколишніх людей (рідних, близьких), наголошувати на необхідності поважати думки й рішення батьків. Підтримувати прагнення дітей проявляти чуйність та уважність до рідних і дорослих. Розвивати вдячність за турботу старших.

Пояснювати дітям, що не треба втручатися в розмову дорослих. Продовжувати виховувати дбайливе ставлення до літніх людей; вчити допомагати їм (давати дорогу, поступатися місцем, виконувати доручення тощо); стримано й адекватно реагувати на їхні вказівки й вимоги. Привчати дітей помічати настрій старших і з'ясовувати про потребу допомоги.

Розвивати в дітей прагнення розповідати старшим про добрі вчинки. Припиняти спроби дітей вдаватися до обману, ображати інших, глумитися над вадами старих людей та ін.

З дітьми дружню жити і їх розуміти

Формувати доброзичливе ставлення до однолітків, повагу до їхніх прав та інтересів на основі дотримання норм моралі.

Продовжувати виховувати дружні взаємини між дітьми, звичку узгоджено гратися, займатися спільною діяльністю, піклуватися про товаришів, проявляти повагу. Вчити дітей ставити загальну мету в спільних іграх та інших видах діяльності і досягати її; формувати вміння домовлятися, допомагати одне одному. Розвивати у дітей прагнення діяти в інтересах партнера чи групи однолітків.

Підтримувати вміння дітей проявляти самовладання у випадках, коли виникають суперечки під час гри; стримувати прояви підвищеної імпульсивності, агресії та ін. Спонукаати дітей до самостійного порозуміння у конфліктних ситуаціях, розвивати вміння зіставляти позицію однолітка з власною та прагнення їх узгодити. Розкрити значення поступливої поведінки та її наслідок – стабільні взаємини і визнання інших моральних рис партнера.

Довіру проявляти і співпереживати

Усвідомлювати та вербально формулювати свої почуття, переживання.

Виховувати вміння помічати прикрощі і невдачі у ровесників; підтримувати їхнє небайдуже ставлення до життєвих ситуацій, що виникають.

Вчити безкорисливо піклуватися про молодших, спонукаати надавати їм допомогу, захищати тих, хто слабший. Формувати вміння виявляти розуміння, симпатію та доброзичливість у взаєминах з іншими. Вчити надавати емоційну підтримку одноліткові в разі виникнення певних утруднень (заспокоїти, допомогти, поділитися іграшками чи предметами, розділити невдачу тощо); підтримувати у дітей прояви співпереживання.

Продовжувати привчати дітей поділяти почуття інших, поважати їхній стан, підтримувати позитивний, допомагати вийти з негативного. Розвивати здатність відчувати переживання інших (радість, сум, тривогу) і розділяти їх.

Розвивати вміння поставити себе на місце інших людей, не висловлювати негативних суджень на адресу ровесників та менших дітей; уміти бачити у дітях позитивні якості. Ознайомлювати дітей з переживаннями тих, хто зіткнувся з порушенням норм стосовно себе самого.

Гарних манер набувати і ввічливим ставати

Вчити слухати співрозмовника і без потреби не перебивати його. Продовжувати розвивати в дітей уміння за власною ініціативою вітатися, прощатися, дякувати дорослому й одноліткам, збагачувати словник дітей формулами словесної ввічливості (“Доброго ранку”, “Доброго дня”, “Будьте здорові”, “До побачення”, “До завтра”, “Будь ласка”, “Вибачте”, “Перепрошую”, “Будьте ласкаві”, “Дякую” і т. д.).

Спонукаючи до вживання у мовленні ввічливих слів під час розмов, звертаючись із запитаннями, проханнями; дати знання про доцільність фольклорних жанрів (прислів'я, приказки, забавлянки та ін.). Розкрити значення рідної мови у формуванні основ моральності.

Стимулювати в дітей ознаки привітної форми висловлювання пропозицій, порад, прохань (спокійно вислуховувати до кінця звернення; відповідаючи, дивитися в очі тощо). Розвивати вміння знаходити моральні чесноти у партнера по спілкуванню. Не допускати випадків вживання дітьми грубих слів.

Добрі справи творити і завжди їм радіти

Спонукаючи дітей дотримувати встановлених правил культури поведінки в дитячому садку і громадських місцях (поступатися місцем пасажиром з маленькими дітьми, літнім і хворим людям), виконувати їх без нагадування і за відсутності дорослих.

Продовжувати розвивати у дітей уважне ставлення до представників іншої статі; навчати хлопчиків бути поступливими, делікатними і тактовними щодо дівчаток: подавати стілець, поступатися місцем, пропускати вперед себе у двері, помічати потребу та надавати допомогу, не соромитися запрошувати дівчаток у гру, на танець і т. д.; у дівчаток розвивати скромність, вчити виявляти турботу про інших, з вдячністю ставитися до допомоги та ознак уваги з боку хлопчиків.

Стимулювати вміння робити правильний моральний вибір, що є передумовою моральних вчинків. Створювати можливості для вибору діяльності за нормою чи всупереч їй, за власним бажанням чи під впливом інших. Розкривати наслідки (радощі чи прикрощі) виконання чи порушення всіх доступних їм норм і знайомих правил. Сприяючи розвитку в дитини емоційно значущих

критеріїв моральної і неморальної поведінки. Розвивати особисте ставлення до дотримання і порушення норм моралі. Привчати дітей нести відповідальність за свої вчинки.

Формувати прагнення уникати конфліктів, налагоджувати взаємини, порозуміння, проявляти зацікавленість до партнера по грі чи спілкуванню; обходитися без докорів, образ; максимально дотримувати встановлених правил поведінки. Підтримувати бажання дітей займатися “моральним правилотворенням” і прагнення дотримуватися їх.

У злагоді бути – про образи забути

Розвивати прагнення дітей висловлювати свою (морально схвалювану) позицію і ставлення до того, що відбувається навколо, самостійно знаходити для цього різні мовленнєві засоби.

Продовжувати вчити дітей розуміти зв'язок між поведінкою дорослих і дітей та їхнім емоційним станом, настроєм, особливостями взаємин. Вчити дітей за зовнішніми ознаками розпізнавати емоційний стан тих, з ким вони спілкуються (радість, смуток, здивування, образа, доброта, ніжність, співчуття, захоплення), що є проявом їхньої моральної вихованості. Сприяти розвитку вміння розуміти інших і зважати на чужу думку, не нав'язуючи свої. Розвивати в дітей вміння бути толерантними (терпляче ставитися до поглядів, звичок інших). Сприяти усвідомленню дітьми наявності у кожного з групи позитивних рис.

Привчати дітей сприймати об'єктивну позитивну й негативну оцінку своїх гідних і негідних вчинків. Стимулювати розуміння дітьми причин негідних вчинків, підтримувати прагнення їх позбутися. Розвивати усвідомлення, що приємніше поступитися чи визнати свою провину заради спільного благополуччя, ніж відчувати конфліктну ситуацію. Спонукає до виникнення відчуття задоволення собою.

Продовжувати виховувати бажання пізнавати культуру свого народу (через казки, прислів'я, приказки, твори народної декоративної творчості). Виховувати шанобливе ставлення до культури інших народів. Виховувати симпатію до дітей і дорослих інших національностей.

Викликати інтерес до подій, що відбуваються в нашій країні.
Виховувати дбайливе ставлення до природи, прагнення оберігати все живе.

Себе оцінити і кращим зробити

Формувати вміння оцінювати власні моральні якості, вчинки (здатність негативно оцінювати власні порушення норм моралі); допомагати здійснювати адекватну позитивну самооцінку власних дій і поведінки. Привчати дітей практикувати співвіднесення з критеріями і самооцінкою свого уявного дотримання чи порушення норм моралі (вигадані ситуації).

Спонукаати дітей виражати своє ставлення до вчинків ровесників; вчити давати об'єктивний аналіз, справедливо обґрунтовувати свої вимоги, пропозиції і доброзичливо оцінювати вчинки інших людей. Розвивати самостійність та критичність дитячої оцінки та самооцінки, здатність до адекватної оцінки можливостей власного впливу на інших людей.

Розвивати почуття власної гідності у різних життєвих ситуаціях, упевненість у собі. Підтримувати прояви дітьми особистісного прагнення до морального вчинку, що не підкріплюється з боку дорослого схваленням чи винагородою. Формувати у дітей моральну свідомість.

➤ Показники моральної компетенції дитини

➤ Правильно розуміє, називає та виявляє моральні якості і такі риси характеру: доброта, турбота, увага.

➤ Здатна до визначення різних емоційних станів та переживань однолітків і дорослих відповідно до способів вираження ними експресії (міміка, жести, поза, інтонації тощо).

➤ Усвідомлює необхідність і доцільність виконання правил взаємодії під час спілкування, володіє різними формами і засобами спілкування.

➤ Обізнана і дотримує правил культури поведінки в навколишньому середовищі; повагою ставиться до людей (проявляє любов і пошану до батьків, близьких людей), доброзичлива до інших.

➤ Уміє спілкуватися з дорослими та дітьми, проявляючи ввічливість.

➤ Поважає бажання інших людей, може стримувати себе та заявляти про свої потреби в прийнятній формі, прагне спілкуватися та діяти так, щоб не заважати іншим.

➤ Розуміє різний характер ставлення до неї тих, хто її оточує, вміє помічати зміни настрою, емоційні стани близьких дорослих та однолітків, враховує це під час спілкування (радіє, коли іншим добре, відчуває негативні емоції (сумує), коли іншим зле). Уміє просити допомогу та надавати її у разі потреби.

➤ Проявляє дружні та товариські взаємини з дітьми, поступливо ставиться до представників іншої статі.

➤ Уважна до прохань інших, не проходить “повз” (співпереживає, жаліє), відгукується на прохання про допомогу, надає підтримку (дітям та дорослим у будь-якій ситуації), не очікуючи за це схвалення чи винагороди.

➤ Керує своєю поведінкою, поводить себе морально, має позитивну самооцінку та розуміє власну моральну відповідальність у партнерських взаєминах з однолітками; чинить справедливо і виважено в різних життєвих ситуаціях, не заради схвалення, а за власними переконаннями.

➤ Передбачає наслідки своїх вчинків, уникає таких, що принесуть неприємність, дискомфорт, негативні оцінки, осуд, гіркі наслідки тощо.

➤ Наполягає на дотриманні норм іншими, обстоює власні інтереси на основі правил.

➤ Усвідомлює відмінність між добром і злом, може пояснити свої вчинки, схвалити або засудити їх.

➤ Може визнати свою провину, поступитися власними інтересами задля інших чи спільної діяльності.

➤ Здатна оцінити вчинки інших дітей, людей; проявляє стриманість у висловлюванні негативних суджень; намагається наслідувати позитивний досвід.

- Уникає конфліктів, уміє порозумітися, поводитьься толерантно.
- Адекватна у здійсненні самоаналізу: коли говорить правду – відчуває позитивні почуття, коли обманює – сором.
- Проявляє чесність, щирість; не приховує від інших, що почуває, коли поведилася (поводився) так чи інакше.
- Може створювати умови для виникнення в однолітків адекватних уявлень про власні можливості та моральні якості.
- Проявляє впевненість у собі; має почуття власної гідності, поваги до самої себе, прагне зайняти гідне місце в системі взаємин з однолітками та дорослими.
- Диференціює морально схвалювану та несхвалювану поведінку, може вчинити по совісті, діяти справедливо.
- Здійснює оцінні судження про власну поведінку та поведінку інших, пояснює свою позицію, аргументує і деталізує її.
- Усвідомлює необхідність дотримання моральних правил поведінки.

ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРОГРАМОВИХ ЗАВДАНЬ

Орієнтовний перелік методів і прийомів морального виховання

Молодший дошкільний вік

Дидактичні ігри:

- “Чи добре це?”
- “Давайте познайомимося”
- “Скажи ніжно”
- “Слово-колір”
- “У світі ввічливих слів”
- “Додай чарівне слово”
- “Обери свій настрій”
- “Маленькі помічники”
- “Скажемо навпаки”
- “Допоможемо ляльці знайти друзів”
- “Квітка доброти”
- “Метелики”
- “Чуйна дівчинка”
- “Турботливий хлопчик”
- “Ввічливий Зайчик”
- “Щедрий хом’ячок”
- “Півнячі бої”
- “Курка з курчатами”
- “Різноколірна галявина”
- “Передай подарунок іншому”

Ігрові вправи:

- “Скажи, який я”
- “Знайомство”
- “Миристь і ніколи не сварись”
- “Чарівні слова”

Середній дошкільний вік

Дидактичні ігри:

- “Вірний друг”
- “Чому лялька плаче?”
- “Поміркуй і розкажи”
- “Поясни, чому не можна”
- “Оціни вчинок”
- “Привітання, подарунки, побажання”
- “Що добре, що погано?”
- “Розкажи про свої вчинки”
- “Ланцюжок”
- “Ніколи не сумуй”
- “Так чи ні?”
- “Пелюстка доброти”
- “Знайди пару”
- “Відгадай-но”
- “Лото настрою”
- “Передай комплімент”
- “Які гості були в мене?”
- “Мої помічники”
- “Квітка-семицвітка”
- “Золота рибка”
- “Байдуже Ведмежатко”
- “Хлопчики і дівчатка”
- “Добрий чарівник”

Ігрові вправи:

- “Мені радісно, коли...”
- “Мені сумно, коли...”
- “Можна – заборонено”
- “Добро – зло”
- “Який я?”
- “Ранок”
- “Хто винен?”
- “Мій настрій”

Старший дошкільний вік

Дидактичні ігри:

- “Усмішка по колу”
- “Добрі новини”
- “Добре серце”
- “Назви лагідно”
- “Два серця”
- “Добре – погано”
- “Дія – наслідок”
- “Запрошення у гості”
- “Подарунок”
- “Як вчинити?”
- “Стрічка щедрості”
- “Хто прийде на допомогу?”
- “Яке хто серце має?”
- “Чим ти можеш поділитися?”
- “Я буду вдячний”
- “Шукаємо скарб”
- “Відгадай емоцію”
- “Абетка емоцій”
- “Помічники людини”
- “Салют”
- “Люди і ляльки”
- “Чарівне джерело”
- “У гостях у Правди і Брехні”
- “Гуртом веселіше”

Мовленнєві ігри:

- “Якщо я серед друзів”
- “Можна це робити чи ні?”
- “Лише добре”
- “Правила етикету”
- “Спіймай мене”
- “Фотографія”

“Словничок емоцій”

“Незакінчені історії”

Ігрові вправи:

“Зрозумій мене”

“Який у мене настрій?”

“Кімната сміху”

“Будь уважним”

“Обери правильне рішення”

“Як би ти зробив?”

“Спробуй по-іншому”

Орієнтовний перелік творів дитячої художньої літератури

Молодший дошкільний вік

- О. Благініна* Навчу брата чобітки взувати
І. Блажкевич У дитячому садку
П. Воронько Оленка маленька
Н. Забіла Ясоччина грядка
Н. Забіла Ясочка на річці
Н. Забіла Олівець-малювець
А. Камінчук В гостях у білочки
А. Костецький Утрюх
І. Кульська Мамине свято
С. Маршак Дякую
І. Мирошниченко Вірші-привітання
І. Мирошниченко Мирилочка
І. Мирошниченко Пробачалочка
І. Нехода Півники
І. Нехода Ведмедик
В. Паронова Поведінка у тролейбусі
К. Перелісна Ой, ти сонечко
К. Перелісна Галюся
Марійка Підгірянка Кого я люблю
М. Познанська Здрастуй, сонечко!
М. Познанська Здрастуй, хлопчику маленький
М. Познанська Новачок Тарас
М. Пономаренко Моя бабуня
І. Січовик Невихований ведмідь
О. Стрілець Помічниця
В. Сухомлинський Як котові соромно стало
В. Сухомлинський Як хлопці мед їли
Українська народна казка Рукавичка
К. Ушинський Гуси
Г. Чубай Йшла синичка до кринички
М. Чумарна Моє сонечко, матуся

Середній дошкільний вік

- В. Багірова* Бабця спить
В. Багірова Оце так навчилася
В. Багірова Полікую книжку
Г. Биченюк Таня-помічниця
В. Бичко Великий і малий
Є. Біленька Наш струмок
І. Блажкевич Взимку
І. Блажкевич Чи є в світі що світліше
Л. Верхова Впертий віслучок
Б. Вовк Лінива Оленка
Б. Вовк Червоний кавун
П. Воронько Друзяки
П. Воронько Малий
П. Воронько Помогли зайчаті
А. Григоруk Із посміху люди бувають
Н. Григор'єва Жадібність
В. Гринько Ще в колисці немовля
Б. Данилович Два сонечка
І. Деркач Новенька
І. Драч Внучок тупцю тупотить...
М. Жест'ов І схожі, і різні
Н. Забіла Вереда
Н. Забіла Марина Дмитрівна
Н. Забіла Ясоччин садок
С. Зайцева Пісочниця
А. Карамичев Неслухняні діти
В. Каюков Рідна мамо, рідний тато!
Т. Коломієць Братик і сестричка
Л. Компанієць Працьовита в нас сім'я
А. Костецький Все починається з мами
М. Коцюбинський Дві кізочки
М. Коцюбинський Про двох цапків
У. Кравченко Рідне гніздо
В. Ладигець Люлі, люлі, спи, сестричко

Б. Лепкий Як мені вас не любити
Д. Лукич Падишах у трамваї
Д. Лукич Чарівні слова
І. Мирошничено Ввічливі загадки
І. Мирошничено Добрим бути зовсім не важко
І. Мирошничено Лічилочка-утішалочка
В. Осєєва Сам себе покарав
Д. Павличко Калачі
І. Панасюк У дворі
І. Панасюк Що сталося з малюком?
В. Пепа Матуся моя
Л. Первомайський Знайомство
О. Пархоменко Детимам і Явсесам
К. Перелісна Маленька
К. Перелісна Сестрички
К. Перелісна Чарівні слова
К. Перелісна Хай матуся відпочине
К. Перелісна Хто я?
Є. Перм'як Як Маша стала великою
М. Побелян Забіяка-горобець
М. Познанська Ромашка
М. Пригара Новачок
Олена Пчілка Сестричка й братик
Дж. Родарі Рожеве слово привіт
О. Сенатович Два брати
П. Сингаївський Зайчик у трамваї
М. Стеценко Новий велосипед
В. Сухомлинський Конвалія в саду
В. Сухомлинський Лялька під дощем
В. Сухомлинський Як зайчик грівся взимку проти місяця
Л. Толстой Два товариші
Угорська народна казка Двоє жадібних ведмежат
Леся Українка Літо краснее минуло
Леся Українка Як я дитиною бувало
Українська народна казка Колосок

Українська народна казка Лисичка та Журавель
Українська народна казка Дві вивірки
К. Ушинський Грайливі собаки
К. Ушинський Умій почекаати
К. Ушинський Козенята і вовк
К. Ушинський Чотири бажання
В. Чухліб Зозулин льон
В. Чухліб Обруч
Ю. Шкрумеляк Всі такі, як мама
Л. Яковенко Про дружбу
Ю. Яковлев У хлопчика-невелички

Старший дошкільний вік

В. Багірова Мій дідусь
Є. Башенко Петрусь і подарунки
В. Бірюков Добрі слова
Г. Бойко Вереда
О. Буценов Горобчик
В. Васильчук Подружились
П. Воронько Гість
І. Гнатюк Мама
Н. Григор'єва Думка про Бабу Ягу
Н. Григор'єва Не ім'я людину красить
Н. Григор'єва У нашому домі
Г. Гриненко Пісня про дружбу
В. Гродська Бабуся
П. Гудим Ланцюжок
Г. Демченко Нянька
Г. Демченко Чемний песик
А. Дімаров Для чого людині серце
Б. Житков На крижині
О. Журлива Маленька господиня
Р. Завадович Мій тато
Р. Завадович Як кущик і павучок віддячилися мишці
С. Зайцева Горобець

А. Камінчук Півникове горе
О. Коваленко Хто найколючіший
Т. Коломієць Дні тижня
Л. Компанієць Татова порада
А. Костецький Бабусі
А. Костецький Не буду
А. Костецький Як зробити день веселим
М. Коцюбинський Івасик та Тарасик
Латиська народна казка Добрі брати
М. Людкевич Чим кінчається сварка
М. Магера Добра дівчинка
В. Маяковський Що таке добре і що таке погано
В. Мельник Пригоди Вуханчика
Г. Могильницька Бабусина радість
В. Нестайко Нуся
М. Носов Гірка
С. Олійник Наші мами
Л. Орач Бабуся нездужає
В. Осеева Зла мати і добра тіточка
В. Осеева Сини
В. Осеева Чарівне слово
І. Панасюк Я не подумав про інших
О. Пархоменко Я матусю дожидаю
М. Петрів Шануй старших
Л. Полтава Пісенька про сіру пташку
М. Пригара Казка про Катрю
М. Пригара Сварка
М. Пригара У дворі
Олена Пчілка Новий рік
І. Світличний Я їм про Хому, а вони про Ярему
О. Сенатович Дівчинка малює сонце
М. Сингаївський Спитала птаха в сонця...
П. Сиченко Доня невеличка
М. Стеценко Цяця
В. Сухомлинський А серце тобі нічого не сказало?

В. Сухомлинський Бабусин борщ
В. Сухомлинський Іменинний обід
В. Сухомлинський Кому ж іти по дрова?
В. Сухомлинський Ледача подушка
В. Сухомлинський Навіщо дякують?
В. Сухомлинський Сива волосинка
В. Сухомлинський Сильний і мужній
В. Сухомлинський Скажи людині: “Доброго дня”
В. Сухомлинський Сьома дочка
В. Сухомлинський Через потік
В. Сухомлинський Яблуко в осінньому саду
В. Сухомлинський Як Микола став хоробрим
В. Сухомлинський Як Сергійко навчився жаліти
В. Сухомлинський Якби я мав килим-літак
В. Сухомлинський “Хай я буду ваша, бабусю...”
Д. Ткач Хоробрий Сашко
Л. Толстой Кісточка
М. Трублаїні Про дівчинку Наталочку та сріблясту рибку
Українська народна казка Кирило Кожум’яка
Українська народна казка Іван-Побиван
Українська народна казка Покотигорошко
Українська народна казка Телесик
Ю. Федькович Милосердний хлопчик
Ю. Федькович По щирості
І. Франко Киця
Д. Чередниченко Родовідне дерево
В. Чухліб Неслухняний гарбузик
Т. Шевченко Не цурайтесь!
Ю. Шкрумеляк Мала українка
Ю. Шкрумеляк Ми всі діти
Ю. Шкрумеляк Розмова дитини з матір’ю
Ю. Шкрумеляк Я – українська дитина

Українські прислів'я і приказки з морального виховання

- Більше болить від язика, ніж від ножа.
- Буде каяття, та не буде вороття.
- В лиху годину пізнаєш вірну людину.
- В чуже просо не пхай носа.
- Весела думка – половина здоров'я.
- Веселий сміх – здоров'я.
- Вміння поводитися прикрашає і нічого не коштує.
- Вода й камінь довбе.
- Гни дерево, поки молоде, учи дитя, поки мале.
- Грається як кіт з мишею.
- Дарма не бійся, але стережися.
- Добре роби – добре й буде.
- Добре слово краще за цукор і мед.
- Добро добром згадують.
- Добро довго пам'ятається, а злеє ще довше.
- Доброго тримайся, поганого цурайся.
- Доброму гостю господар радий.
- Друзі пізнаються в біді.
- З добрим держись, а лихих стережись.
- З ким поведешся, від того й наберешся.
- З чужої біди не смійся.
- Заздрість здоров'я їсть.
- І сам не дам, і другому не дам.

- Лежачого не б'ють.
- М'яко стеле, та твердо спати.
- Менше говори – більше вчуєш.
- Менше обіцяй – більше роби.
- На злодієві шапка горить.
- На любов і смак – товариш не всяк.
- На те й лихо, щоб з ним битись.
- Не брудни криниці, бо схочеш водиці.
- Не з багатством жити, а з людиною.
- Не загібай жар чужими руками.
- Не кажи гоп, поки не перескочиш.
- Не радій чужому горю.
- Не тим багатий, що є, а тим багатий, чим поділитися радий.
- Не шукай правди в других, коли в тебе її нема.
- Ніде правди діти.
- Один за всіх, всі за одного.
- Одне приємне слово – наче сад цвіте.
- По можливості не кривдь і мурашку.
- Поки хвалько нахвалиться, будько – набудеться.
- Поспівчував хворому – повернув йому половину здоров'я.
- Правда кривду переважить.
- Рана загоїться, а лихе слово – ні.
- Скажи мені, хто твій товариш – тоді я скажу, хто ти.
- Сказав, мовби зав'язав.
- Слова щирого вітання дорожчі за частування.

- Слово не стріла, а ранить глибше.
- Стидно, аж вуха в'януть.
- У чужій руці завжди шматок більший.
- У чужому домі не будь примітним, а будь привітним.
- Хто доброї ради не слухає, тому тяжко допомогти.
- Хто не слухає матері – слухає біду.
- Цяця, цяця та в кишеню.
- Чесне діло роби сміло.
- Чим багаті, тим і раді.
- Шануй людей – і тебе шануватимуть.
- Що посіяв – те й пожнеш.
- Що правда, то не гріх.
- Що хата має, тим і приймає.
- Як мед, так і ложкою.
- Як на душі, так і на тілі.
- Який гість – така йому і честь.

ПІСЛЯСЛОВО

Реалізація Програми спрямована на забезпечення підвищення показників моральної вихованості дошкільників. Вартим на увагу буде такий орієнтир **очікуваних результатів**:

- співпереживання, емпатія, входження в ситуацію іншого, відчуження його стану;
- засвоєння моральних норм поведінки;
- розвиток моральних суджень;
- емоційне ставлення до іншого;
- орієнтація на однолітка;
- емоційна корекція поведінки;
- ідентифікація – розуміння та інтерпретація іншої людини через ототожнення себе з нею;
- рефлексія – розуміння іншого на основі застосування “розмірковування” за нього.

Новоутворення на різних етапах дошкільного дитинства

Вік дітей		
3-4 роки	4-5 років	5-6 років
<ul style="list-style-type: none">• Засвоєння первинних моральних норм;• самооцінка (зазвичай завищена);• поява елементів партнерського спілкування	<ul style="list-style-type: none">• Функція контролю мовлення;• поява елементів довільності;• розвиток свідомих дій у поведінці;• усвідомлення морального змісту правил поведінки;• бажання бути корисним дорослому	<ul style="list-style-type: none">• Внутрішній план дій;• супідрядність мотивів (на перший план виступають мотиви морального змісту);• довільність;• формування диференційованої самооцінки;• розвиток самосвідомості

Для проведення моніторингу *моральної вихованості дошкільників* слугують такі *показники*:

- Ступінь обізнаності та сформованість уявлень про моральні норми і правила поведінки; вміння аналізувати ситуації морального змісту; здатність до обґрунтування морального вибору; ставлення та оцінювання способів вирішення ситуації вибору адекватно моральним нормам. Критичність оцінки дитиною власних дій у ситуаціях морального вибору, об'єктивність самооцінки дитини та адекватність моральним нормам.
- Характер сприймання дитиною однолітка. Чи сприймає дитина іншого як цілісну, незалежну особистість або ж як носія певного оцінного ставлення до себе, тобто крізь призму власних якостей і характеристик?
- Ступінь емоційної залученості та характер участі в діях однолітка, що виражається, насамперед, у тих оцінках, які діти дають діям однолітка, тобто валентність ставлення до дій однолітка: позитивне (схвалення і підтримка), негативне (насмішки, обзивання) або демонстративне (порівняння з собою). Характер вираженості співпереживань одноліткові, які яскраво проявляються в емоційній реакції дитини-спостерігача на осуд і схвалення дорослим дій однолітка.
- Характер і ступінь прояву моральних мотивів поведінки, ухвалення рішення про моральний вчинок в ситуації вибору (коли дитина обирає, як діяти: “на користь іншого” або “на свою користь”). Здійснення позитивних вчинків у ситуаціях морального вибору, моральна цінність наслідків вчинків у ситуаціях вибору. Якщо дитина робить альтруїстичний вчинок легко, природно, без найменших вагань, то такі дії відображають розвиток моральної самосвідомості і сформованість моральності як особистісного надбання. Коливання, паузи, відтягування часу засвідчують про моральний примус та підпорядкованість альтруїстичних дій іншим мотивам.

Залежно від особливостей розвитку моральної свідомості і моральної самосвідомості та прояву моральної вихованості дошкільники можуть мати такі *рівні*:

Високий – у дітей, які мають відповідний віковий обсяг знань про моральні норми, розуміють необхідність їх дотримання в реальній поведінці, виявляють моральні її форми органічно без ознак внутрішньої боротьби; уміють проаналізувати ситуацію вибору, знайти альтернативи та адекватно їх оцінити. Мотивом вчинків дітей є прагнення безкорисливо робити добро іншим, вони проявляють безпосереднє доброзичливе ставлення до однолітків. Оцінки інших переважно позитивні, вони здатні схвалювати однолітка, давати йому поради, підказувати, намагаються допомогти, іноді навіть “таємно” від дорослого. У мовленні дітей домінують описові характеристики однолітків, переважно якісні та об’єктивні; згадки про себе зустрічаються вкрай рідко. Серед реакцій дітей на оцінку дорослого не спостерігається індиферентних або неадекватних реакцій. Вони повністю підтримують дорослого як у заохоченні, так і в осудженні дій партнера. Водночас здатні до співпереживання невдач однолітка і співрадіють його успіхам. Самооцінка критична, об’єктивна. Проявляючи інтерес до однолітка, вони не порівнюють себе з іншими і не демонструють свої переваги, що свідчить про особливе ставлення, при якому в центрі уваги дитини стоїть інший. Цей інший виступає для них як самоцінна і рівноцінна особистість.

Середній рівень – у дошкільників, які загалом мають відповідний віковий рівень знань про зміст і орієнтуються у значенні моральних норм, здебільшого правильно аналізують ситуації вибору та адекватно оцінюють варіанти дій. Їхня поведінка загалом позитивна, проте її мотиви в окремих випадках можуть не мати морального змісту. Саме цим пояснюється їхня моральна поведінка в нормативно заданих ситуаціях; однак при зміні цих ситуацій вони не в змозі перенести колишній тип поведінки в нові обставини. Їхні вчинки супроводжуються цілою гамою емоційних переживань: замішання, почуття провини, якщо вони відчують, що вчинили не добре, і, навпаки, яскраве демонстрування свого вчинку, якщо він є моральним. Моральна норма існує у свідомості дітей у формі конкретних приписів і не поширюється на ті ситуації, які дещо відрізняються від заданої, а якщо і поширюється, то моральний вибір пов’язаний з внутрішньою бороть-

бою. Моральна поведінка цих дітей продукується не безпосереднім ставленням, а прагненням виглядати добрими у власних очах і в очах інших, дотримувати певних норм і правил. Відповіді дітей можуть мати різні типи висловлювань про однолітків і часте згадування себе в контексті їхніх взаємин, порівняння з демонструванням власних переваг, конкурентність. Вони погоджуються з оцінкою дорослого і орієнтуються на неї; дають адекватну моральну оцінку своїм вчинкам. Характерною для них є “прагматична допомога” однолітку: спочатку все для себе, а тоді, щоб бути хорошим для інших і відповідати моральним еталонам. Моральний розвиток цих дітей іде шляхом засвоєння моральних норм як засобів регулювання власної поведінки; усвідомлення власного “Я” відбувається через затвердження особистісних переваг (у тому числі і моральних) стосовно інших, які є засобом самоствердження. Дошкільники здатні проявляти позитивну увагу, співпереживати і допомагати одноліткам (“бачать” однолітка), хоч і крізь призму себе.

Низький рівень – у дітей, які мають обмежені знання про зміст моральних норм та правил поведінки, не завжди розуміють їх значення, незважаючи на наявність адекватних моральних суджень, не мають сформованих моральних форм поведінки (тобто, знання про норми ніяк не позначаються на реальній поведінці). У мовленні, під час опису ситуації морального змісту, інша дитина виступає як носій певного ставлення (подають у контексті їхніх взаємин, ніби крізь призму власного погляду). Вони не можуть проаналізувати ситуацію морального вибору та виявити альтернативи. Мотивація їхніх вчинків позначена стійким егоїстичним спрямуванням (подекуди надають “провокаційну допомогу”); у ситуаціях вибору систематично порушують моральні норми та правила; якщо й проявляють елементарну моральність, то дуже виважено, без шкоди для себе, “прагматично”. Здійснення позитивного вчинку частіше є результатом впливу зовнішніх чинників і може мати випадковий характер. Позитивні оцінки стосовно інших дітей є нечастим явищем, вони можуть насміхатися з ровесників; їхня самооцінка має необ’єктивний характер, не збігається з реальним моральним значенням дій дитини.

Прояви емоційної реакції можуть мати неадекватний характер: такі діти підтримують осуд дорослого стосовно іншого і проявляють негативні емоції у відповідь на заохочення. Вони виявляють егоцентричне ставлення до однолітка, при якому власні інтереси дитини стоять на першому місці (це виражається у відсутності співпереживання і співчуття, в оцінках і в описі однолітків).

Здобутки особистісного зростання дитини завдяки впливу результативності морального виховання відображаються і на рівнях розвитку різних сфер особистості.

Молодший дошкільний вік

пізнавальна сфера:

- ✓ сприймає емоційні стани: радість, смуток, гнів;
- ✓ розуміє і піддає власному аналізу життєві ситуації, коли відбувалася якась дія (моральна чи навпаки), чи впливало щось на неї;

емоційна сфера:

- ✓ знає, називає і розпізнає різні емоційні стани (радість, смуток, гнів та ін.);
- ✓ уміє виражати і передавати свій емоційний стан різними способами (мімікою, жестами, виразністю рухів та ін.), відтворює різні емоційні стани в ігровій діяльності;
- ✓ виявляє розвиток емпатії в процесі дій з іграшками;
- ✓ прагне проявляти розвиток мімічної виразності;
- ✓ володіє прийомами саморозслаблення для зняття психоемоційної напруженості (усамітнюється в осередку відпочинку, переключається на іншу діяльність тощо);

комунікативна сфера:

- ✓ проявляє елементарні правила звертання (називає ровесника на ім'я, підтримує контакт очима), спілкується один з одним у привітливій формі;
- ✓ виявляє налаштованість на позитивну мотивацію у спілкуванні;

- ✓ уміє діяти (грати) разом, володіє вмінням включатися в групу гри, запропоновану дорослим, приймає на себе роль;
- ✓ уміє звертатися до ровесника і дорослого на ім'я;
- ✓ приймає різні ролі в грі, запропоновані дорослим;
- ✓ розуміє і розмежовує поняття: “Я” – “Не Я”, “Мое” – “Не мое” та ін.;
- ✓ знає “чарівні слова” (“Доброго дня”, “До побачення”, “Дякую”);
- ✓ звертає увагу на інших дітей;

особистісна сфера:

- ✓ виявляє особистісне ставлення до себе “Я – добрий (добра)”;
- ✓ має уявлення про дружбу і взаємодопомогу;
- ✓ володіє елементарними уявленнями про те, “що таке добре, а що таке погано”; проявляє негативне ставлення до грубості й аморальності;
- ✓ виявляє розвиток моральних уявлень про доброту, взаємодопомогу, правдивість (на основі прикладів з досвіду, її конкретних вчинків);
- ✓ здатна до самостійності, наявні навички самообслуговування відповідно до вікових можливостей;
- ✓ має прояви елементарних форм розвитку самосвідомості (“Я зможу”, “Я вже доросла (дорослий) та ін.”);

вольова сфера:

- ✓ дотримує правил під час гри;
- ✓ має деякі ознаки довільної поведінки (переважно під час дотримання правил гри).

Середній дошкільний вік

пізнавальна сфера:

- ✓ сприймає і адекватно оцінює емоційні стани: радість, смуток, гнів, подив, страх;
- ✓ порівнює за емоційним станом довколишніх людей, робить елементарні узагальнення;
- ✓ уміє здійснити пошук відмінностей у міміці, позах, що вказують на подальші дії і характеризують ознаки моральної поведінки;

емоційна сфера:

- ✓ обізнана зі способами вираження емоційного стану (радість, смуток, гнів, подив та ін.);
- ✓ уміє розповісти про свій настрій;
- ✓ знає способи вираження та зміни емоційних станів;
- ✓ володіє навичками позитивного емоційного ставлення до себе, до своїх близьких;
- ✓ уміє на початковому рівні розпізнавати та визначати емоційний стан інших людей;

комунікативна сфера:

- ✓ виявляє навички навченості елементарних правил спілкування;
- ✓ сприймає позитивну мотивацію на спілкування;
- ✓ розуміє і проявляє під час спілкування спрямованість на взаємодопомогу та взаємопідтримку;
- ✓ здатна враховувати емоційний стан іншої людини у процесі спілкування;
- ✓ володіє навичками спільної діяльності в групі однолітків, вміє домовлятися з ними (вміє співдіяти в парі з однолітками, виконуючи завдання дорослого), вибирати роль у грі тощо;
- ✓ уміє слухати іншу людину і висловлювати власні думки;

особистісна сфера:

- ✓ виявляє розвиток моральних уявлень про справедливість, доброту, дружбу, чуйність на основі аналізу повсякденних життєвих ситуацій і змісту деяких літературних творів;
- ✓ уміє помічати і розповідати про радісні події свого життя, які мали моральне “забарвлення” (допоміг, поспівчував, розділив тощо);
- ✓ володіє на початковому рівні ознаками формування адекватної самооцінки (здійснює за схемою-інструкцією, запропонованою дорослими);
- ✓ проявляє елементарні форми розвитку самосвідомості;

вольова сфера:

- ✓ уміє діяти за встановленими правилами під час ігрової діяльності;
- ✓ володіє елементарними навичками довільної поведінки (відстежується під час ігор з правилами, може чітко дотримуватися встановлених трьох правил);
- ✓ здатна діяти відповідно до слухової і зорової інструкції, що подається дорослим.

Старший дошкільний вік

пізнавальна сфера:

- ✓ аналізує все, що відбувається навколо; розвинена операція судження про події (обговорює взаємозв'язки, риси характеру, емоційні прояви, висловлювання тощо);
- ✓ узагальнює власну позицію щодо моральної дії (опис ситуації, її учасників, їхніх взаємин, рівень спілкування, вчинки);
- ✓ усвідомлює ознаки відтінків різних емоційних станів (радість, захоплення, гнів, лють, спокій, подив, страх, тривога);
- ✓ уміє продукувати різні способи вираження емоційних станів;
- ✓ застосовує “оживлення” різних предметів і явищ навколишнього, проявляючи до них своє добре ставлення;

емоційна сфера:

- ✓ обізнана зі способами вираження та змінювання емоційного стану;
- ✓ володіє розвиненою мімічною виразністю;
- ✓ уміє розпізнавати емоційний стан інших людей;
- ✓ уміє розповісти про свій настрій;
- ✓ здатна встановлювати взаємозв'язок між емоційними проявами, рисами характеру та особистісними якостями;
- ✓ має сформоване позитивне ставлення до членів своєї родини, своїх друзів, до самої себе;
- ✓ відчуває позитивні емоції, турбуючись про інших, співпереживає;
- ✓ не відчуває негативних емоцій до тих, хто відрізняється від неї, дружить з ними;

комунікативна сфера:

- ✓ має сформовану позитивну мотивацію на спілкування;
- ✓ виявляє вміння враховувати емоційний стан іншої людини у процесі спілкування;
- ✓ володіє навичками впевненої моральної позиції під час розмови з дітьми та дорослими;
- ✓ дотримує способів вербального і невербального спілкування;
- ✓ уміє об'єднуватися в пари для спільної діяльності, з допомогою дорослого розподіляти ролі у грі й пропонувати додаткові ролі;
- ✓ здатна мовленням регулювати моральну поведінку і прояви моральних рис характеру (розв'язувати конфліктні ситуації тощо);
- ✓ проявляє під час спілкування (мовленнєвими засобами) увагу та вміння турбуватися про інших;

особистісна сфера:

- ✓ розуміє узагальнені уявлення про моральні якості: правдивість, справедливість, сміливість, скромність, ввічливість, працьовитість, чуйність, дбайливість на конкретних прикладах (правдивий – це той, хто не бере чужих речей та ін.);
- ✓ оцінює такі особистісні якості, як доброта, злість, жадібність, щедрість, лінь, вередування та ін.;
- ✓ має сформовані уявлення про моральний порядок, моральні взаємини з навколишніми: доброзичливість, чесність, правдивість, чуйність, справедливість;
- ✓ виявляє моральні риси характеру;
- ✓ проявляє сформованість адекватної самооцінки, виокремлюючи у своїй поведінці особистісні якості, здатна до елементарного рівня самостереження;
- ✓ усвідомлює власні особистісні переживання в конфліктних ситуаціях;
- ✓ володіє навичками впевненості в моральній поведінці;
- ✓ має сформовану особистісну якість – довіру;
- ✓ здатна до корекції поведінкових реакцій (фіксується розвиток децентрації – подолання дитиною егоцентризму);
- ✓ проявляє елементи саморефлексії;
- ✓ демонструє дисциплінованість, стриманість, здатність обмежити свої бажання;
- ✓ диференціює такі моральні поняття: доброта, чуйність, справедливість, дружба, чесність, товариськість тощо;

вольова сфера:

- ✓ уміє діяти за встановленими правилами, словесною і зоровою інструкціями;
- ✓ має навички сформованої довільної поведінки через оволодіння способами вираження емоцій (тримає під контролем свій емоційний стан);

- ✓ здатна до саморегуляції в процесі аналізу власного характеру і вчинків, що характеризує сформованість її довільної поведінки;
- ✓ здійснює моральну саморегуляцію в процесі засвоєння способів спілкування;
- ✓ уміє управляти своєю поведінкою в конфліктних ситуаціях, відповідно до встановлених правил, у рамках виконання своєї соціальної ролі;
- ✓ проявляє навички самоконтролю;
- ✓ володіє на елементарному рівні самовладанням;
- ✓ здатна здійснювати “цензуру” власної поведінки (передбачає можливі дії та оцінки з боку інших, попереджає виникнення тієї чи іншої ситуації).

Словник-мінімум основних понять програми “СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ” *

Вередування – скороминущі несправедливі бажання, прояви невинуватого незадоволення.

Виховання громадянське – прищеплення почуттів любові і поваги до рідних та близьких, інших людей, батьківської домівки, дитячого садка, свого села, міста, інтересу та пошани до державних символів (Прапора, Герба, Гімну), історичної і культурної спадщини українського народу, гордості за його досягнення та бажання долучитися до суспільно корисних справ і значущих суспільних подій.

Виховання моральне – цілеспрямована взаємодія дорослого і дитини з метою формування моральних почуттів і якостей, засвоєння моральних норм і правил, розвитку моральних мотивів і навичок поведінки та забезпечення моральної спрямованості особистості.

Моральне виховання полягає у пробудженні гуманних почуттів особистості, формуванні морально-вольових якостей, ознайомленні зі змістом і значенням моральних вимог, норм і правил поведінки, морально-етичними цінностями. Особливе значення надається громадянському вихованню з дошкільних років (див. визначення вище). У моральному вихованні використовується комплекс засобів педагогічного впливу (наочність, твори дитячої літератури, морально-етичні завдання, проблемні ситуації морального вибору, бесіди, творчі розповіді, ігри, тренінги та ін.) у різних видах діяльності впродовж усього часу перебування дітей у дошкільному навчальному закладі.

Моральне виховання – це цілеспрямований процес оволодіння дітьми моральними категоріями, цінностями, принципами, ідеалами, виробленими людством і прийнятими суспільством на рівні власних переконань, дотримання їх як звичних форм особистої поведінки. Моральне виховання має свою специфічну

* укладений на основі синтезованого підходу до опрацьованих джерел

мету, яка визначається домінуючими суспільними відносинами і духовними цінностями. Мета виховання – становлення морально-стійкої, цілісної особистості.

Впертість – свідоме намагання дитини виконувати свої несправедливі бажання; форма поведінки, яка виникає внаслідок надмірної опіки, ігнорування дорослими права дитини на самостійність.

Вчинок – практична дія, опосередкована процесом взаємодії і спілкування між людьми (вибором, метою діяльності, оцінюванням ситуації, самооцінкою, активністю індивіда, намірами, рівнем домагань, статусно-рольовими характеристиками, ціннісно-сисловою та мотиваційною сферами особистості, нормативним регулюванням у конкретній групі). Вчинок є одиницею моральної поведінки (О. Скрипченко) – соціально оцінюваний акт поведінки, що виникає внаслідок усвідомлених мотивів. На відміну від імпульсивних дій вчинок здійснюється відповідно до прийнятого наміру. Вчинок, як елемент поведінки, підпорядкований мотивам і меті діяльності людини. В ньому проявляється особистість – її провідні потреби, ставлення до навколишньої дійсності, характер, темперамент. У вчинку проявляються такі риси особистості, як наполегливість, лицемірство, відвертість, замкнутість тощо. Відповідно до соціальних норм, етичних і правових вчинків оцінюються як моральний або аморальний, чесний або нечесний, героїчний або боягузливий тощо.

Вчинок моральний – добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральній вимозі.

Гуманізм – увага до людей, прагнення добрих стосунків з ними, готовність надавати допомогу, виявляти співчуття і співпереживання.

Дисципліна – обов'язкове для всіх членів певного осередку (групи) дотримання встановленого порядку, правил.

Дисциплінованість – здатність свідомо виконувати правила поведінки, обов'язки, доручення в сім'ї та дошкільному навчальному закладі.

Емпатія – співпереживання, здатність розуміти інших, розпізнавати їх стан, адекватно на нього відгукуватися. Співпереживання охоплює такі емоційні, пізнавальні і моральні компоненти, що проявляються як здатність вирізнити і назвати почуття, які переживають інші люди, прийняти чужу позицію, перейнятися, допомогти іншій людині. Емпатія за сприятливих умов спроможна перейти в альтруїстичну поведінку особистості.

Здатність до співпереживання розвивається у всіх дітей, однак деякі з них виявляють його сильніше, ніж інші. Розвиток цього почуття у дітей залежить від виховного впливу дорослих. Якщо виховному впливу бракує обґрунтованості і постійності, почуття емпатії у вихованця згасає, втрачає свою морально-розвивальну функцію. Натомість може з'явитися почуття обтяжливості, коли інший вихованець стає психологічним тягарем для нього. Таке емоційне ставлення не пов'язується із задоволенням якоїсь матеріальної потреби, яку очікує вихованець від іншого. Йдеться про здійснення альтруїстичного вчинку, як це буває за розгортання почуття співпереживання (І. Бех).

Етика – наука про мораль; вчення, що визначає притаманну даному суспільству сукупність принципів людської поведінки. Етика відповідає на питання: які норми, цілі та цінності люди повинні сповідувати у своїй поведінці, ставленні до діяльності.

Етичні бесіди – розмови вихователя з дітьми на моральні теми під час занять, у повсякденному житті.

Етичні поняття – терміни, що вживають на позначення сутності основних “чеснот” характеру: добре (погано), можна (не можна), ввічливість (грубість), правда (брехня), добро (зло), співчуття (байдужість), терпимість (нетерпимість), чуйність (черствість), щедрість (жадібність), милосердя (жорстокість).

Завдання морального виховання – формування моральної свідомості (уявлень, понять, суджень про моральні норми); розвиток навичок моральної поведінки (мотивів, навичок, звичок, виховання моральних почуттів і відношень).

Засоби морального виховання – спілкування з дорослими й однолітками; приклад поведінки дорослих; етичні бесіди; природа; діяльність (гра, праця, учіння, художня діяльність); художні засоби (художня література, образотворче мистецтво, музика, кіно, діафільми та ін.); розвивальне виховне середовище.

Колектив у дошкільників – має такі ознаки: об'єднання дітей у спільній грі, роботі, що приносить їм радість, виховує в них елементи самоорганізації, уміння взаємодіяти у грі; усвідомлення спільних обов'язків, відповідальності за спільні справи; спрямування зусиль для досягнення спільної мети; наявність думки колективу, яка засуджує негідний вчинок і схвалює все добре (товаришування, дружбу, взаємодопомогу).

Комфорт – зручність, стан рівноваги; спокій, затишок.

Конфлікт – крайнє загострення суперечностей; зіткнення протилежних ідей, інтересів, потреб, оцінок.

Конформізм – пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці.

Культура поведінки – сукупність корисних, стійких форм щоденної поведінки у побуті, спілкуванні, різних видах діяльності. Норми, які повинні стати звичними формами культури поведінки дитини, мають у своїй основі такі моральні цінності, як гуманність, милосердя, доброзичливість, працелюбство, правдивість, чесність. Зміст культури поведінки дошкільників охоплює: культурно-гігієнічні навички (акуратність, охайність тіла, зачіски, одягу, взуття, культура вживання їжі, поведження за столом); культуру діяльності (вміння тримати в порядку місце для роботи, ігор, навчання, звичка доводити до кінця почату справу, бережне ставлення до речей, іграшок, книг та ін.); культуру спілкування (дотримання норм і правил спілкування з дорослими й однолітками на основі доброзичливості, поваги, ввічлива поведінка у громадських місцях тощо).

Методи морального виховання – способи педагогічної взаємодії, за допомогою яких здійснюється формування особистості

відповідно до мети і завдань морального виховання і вікових особливостей дітей. До найпоширеніших методів морального виховання належать: методи формування моральної поведінки (практичне залучення дитини до виконання конкретних правил поведінки, показ і пояснення, приклад поведінки дорослих і однолітків, оволодіння моральними нормами у спільній діяльності, вправлення у моральній поведінці, створення ситуацій морального вибору); методи формування моральної свідомості (роз'яснення конкретних моральних норм і правил, навіювання моральних норм і правил, етичні бесіди); методи стимулювання моральних почуттів і мотивів поведінки (приклад інших, педагогічна оцінка поведінки і вчинків дитини, колективна оцінка поведінки і вчинків дитини, схвалення моральних учинків дитини, заохочення дитини до моральних учинків, осуд негідних учинків дитини).

Мораль – суспільне явище, одна з форм суспільної свідомості; сукупність норм, правил і принципів поведінки людей; система поглядів та уявлень, норм і оцінок, що зовнішньо регулюють (визначають і обмежують) поведінку особистості; повчальний висновок (переносне значення). Мораль є засобом вирішення соціальних і міжособових конфліктів з позиції справедливості.

Моральний – той, що стосується моралі, який відповідає вимогам моралі; духовний, внутрішній.

Моральність – складне комплексне особистісне утворення, яке включає усвідомлення і реалізацію прийнятих у суспільстві моральних законів, норм і правил поведінки, взаємин між людьми і їхніх моральних переживань; внутрішня настанова індивіда діяти відповідно до своєї совісті і волі; реальна поведінка і відповідна діяльність.

Практичне втілення етичних норм і принципів, переломлення загальнообов'язкових моральних приписів через внутрішній світ конкретної особистості. Тому в моральності людини моральні норми часто збігаються з її внутрішніми мотивами поведінки, діяльності.

Моральність є визначальною у здійсненні особистістю морального вибору в ситуації, що складається. Тому моральні переконання, принципи і норми становлять основу особистості, яка формується.

Моральна вимога – найпростіший елемент моральних взаємин індивідів, які підпорядковуються різним формам моральних норм, правил, принципів.

Моральна вихованість – система стійких морально-ціннісних мотивів, що виявляються у взаєминах дитини з ровесниками і дорослими, її поведінці загалом, яка ґрунтується на дотриманні моральних еталонів і норм.

Моральна відповідальність – характеристика особистості стосовно виконання нею моральних вимог.

Моральна діяльність – особлива сфера діяльності, що має предметно-змістову визначеність і специфіку, вона становить значущість будь-якої діяльності, оскільки на неї поширюються моральні вимоги. Моральна діяльність – єдність моральної свідомості і практичної діяльності. Моральна діяльність і моральна свідомість взаємно породжуються і взаємно зумовлюються, існуючи одна завдяки іншій. Моральна діяльність проявляється через вчинки. Здійснюючи вчинок, людина вступає в певні відносини з іншими людьми.

Моральна норма – правило, зразок, припис, однаковою мірою адресоване для всіх повеління, яке треба неухильно виконувати за будь-якої ситуації; проста форма моральних тверджень; вияв моралі як форми суспільної свідомості. Вона визначає поведінку в типових ситуаціях.

Моральна практика – моральність; сфера її індивідуально-масових виявів поведінки, стосунків, діяльності, орієнтованих на найвищі, універсальні вселюдські цінності. Моральну практику утворює моральна діяльність і моральні взаємини.

Моральна свідомість – одна зі сфер суспільної свідомості; вона відображає реальні взаємини і регулює моральний аспект діяль-

ності людини. Моральна свідомість охоплює моральні принципи, уявлення, ідеали, поняття “добро”, “зло” та ін., які об’єднуються у систему поглядів на призначення людини, сенс її життя.

Моральна свідомість – це свідомість, що керується певною системою моральних норм, оцінок і принципів у життєдайності, фіксує моральні відносини у суспільстві, що історично змінюються. Основними елементами суспільної моральної свідомості: моральні вимоги і моральні цінності.

Це цілісний образ дійсності, що дозволяє людині розуміти й оцінювати об’єктивний світ і власне життя з позицій моральних норм, завдяки яким все сприймається і знаходить моральний сенс. Моральна свідомість приписує особистості визначення вчинку як морального обов’язку. У його змісті виокремлюють моральне знання, розуміння розумової дії і морального переживання.

Моральна свідомість (сумління) – це не лише осмислення певних проблем та обставин життя з погляду моральних цінностей, що їх визнає дана людина, це і власна самооцінка останньої, і її спроба розібратися у справедливості й обґрунтованості самих моральних засад, якими вона керується.

Моральна самосвідомість – специфічна форма моральної свідомості, що включає образ “Я” і самооцінку; здатність сприймати себе зі сторони, розуміти своє значення для інших; усвідомлення й моральна оцінка свого ставлення до довколишніх, себе, своїх вчинків, дій, думок, почуттів, бажань інтересів. Елементи моральної самосвідомості: моральний обов’язок, моральні цінності, що виявляються в моральних мотивах і ціннісних орієнтаціях особистості, почуттях сумління, честі, гідності тощо. Основними функціями моральної самосвідомості є осмислення, контролювання, санкціонування та критичний перегляд моральних настанов людської суб’єктивності. Відповідно до поділу функцій виокремлюють такі форми моральної самосвідомості, як честь і гідність, з одного боку, совість і сором – з іншого.

Моральна самосвідомість – це моральна діяльність “Я” як суб’єкта щодо пізнання (або створення) образу “Я” і формування оцінки себе (інакше, “Я-концепція”). Усвідомлення і оцінка себе

відбувається через привласнення загальнозначущих цінностей, через засвоєння норм і правил поведінки:

Моральна спонука – форма чуттєвого впливу, в якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку.

Моральна справедливість – співвідношення кількох явищ з погляду розподілу блага і зла між людьми.

Моральна спрямованість – стійка позиція особистості, що складається на основі моральних мотивів поведінки і виявляється в різних умовах як властивість особистості. Моральна спрямованість передбачає наявність в особистості моральних переконань, моральних звичок, моральної свідомості, які в сукупності утворюють її моральність.

Моральна якість – відносно стійкі ознаки поведінки людини, які виявляються в однотипних вчинках, що відповідають критеріям добра (чесноти, доброчесності) чи суперечать їм (моральні вади, пороки). Сформована в процесі морального виховання під час спілкування і спільної діяльності (гри – у дітей дошкільного віку) інтегрована якість особистості, яка, закріплюючись в моральному досвіді дитини, обумовлює її моральні дії, вчинки і взаємини.

Моральне правило – імперативне положення, що ним керуються у співжитті, діяльності, поведінці.

Моральне ставлення – це ставлення, що ґрунтується на загальнолюдських цінностях, моральний характер яких визначається базовими етичними поняттями.

Моральний вибір – це акт моральної поведінки (самовизначення), який за своєю суттю є складним етико-психологічним процесом, що має комплексну структуру (включає потреби, спонуки, цінності, мотиви, рішення, вчинок, його результат і оцінку, в тому числі й самооцінку) та циклічний характер. Він містить у собі потенційну здатність до саморозвитку, яка реалізується при збагаченні досвіду моральної поведінки в ситуаціях вибору. Саме проблема морального вибору дає змогу розкрити динамічну сторону

моралі, побачити, як норми, принципи, моральні цінності та оцінки насправді діють у поведінці людини і її суспільних взаєминах.

Необхідність морального вибору виявляється тоді, коли обставини примушують ухвалити лише одне рішення за наявності кількох, причому кожне може бути оцінено з позицій добра та зла. Крім того, повинні враховуватись як об'єктивні умови, так і суб'єктивні чинники та ситуація вибору. Саме ухвалення рішення не завершує акт вибору, продовженням його слугує вибір засобів реалізації рішення, його практичне здійснення і оцінка результату. До об'єктивних умов морального вибору належить наявність варіантів вибору поведінки. Суб'єктивні чинники включають у себе ступінь морального розвитку особистості, засвоєння особистістю норм моралі, розвинутість почуття обов'язку та совісті тощо.

Моральний еталон – зразок високоморальної особистості, наділеної добродієністю, благородством, тощо.

Моральний ідеал – найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими добродієностями, кожна з яких досконала.

Моральний кодекс – перелік моральних норм і правил, які необхідно виконувати.

Моральний намір – рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату.

Моральний реалізм дитини – концепція, згідно з якою у дітей дошкільного віку значно вище розвинута логіка моральних суджень, ніж моральні почуття.

Моральний розвиток – поступальний процес свідомого оволодіння гуманістичними моральними цінностями. Метою морального розвитку особистості є моральна культура – усвідомлено вироблений на основі гуманістичних традицій і постійно вдосконалюваний особистістю індивідуальний досвід морально цінного ставлення до світу, людини, до самої себе. В ідеалі йдеться про гармонійний максимум усіх морально-духовних цінностей у структурі особистості та міжфункціональний зв'язок між ними.

Моральний розвиток – рівень засвоєння уявлень про моральні норми, їх узагальнення і перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, сформованості моральних почуттів і моральної поведінки. Рівні морального розвитку: уявлення про моральні норми; моральні почуття і мотиви поведінки (розвиток моральних якостей – почуття власної гідності, почуття сорому, почуття обов’язку); звички моральної поведінки; основи соціальної компетентності.

Моральний розвиток – результат морального виховання, впливу навколишнього середовища і власного морального досвіду дитини.

Моральний самоконтроль – сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.

Моральний сором – збентеження, ніяковіння за негідну поведінку.

Моральні взаємини – це сукупність моральних зв’язків і залежностей, у які вступають люди у процесі моральної діяльності; ціннісні смислові аспекти всіх суспільних взаємин, орієнтовані на найвищі вселюдські цінності. Моральні взаємини відрізняються залежно від суб’єктів моральної дії.

Моральні звички – стійкі форми поведінки, які є внутрішньою потребою особистості і виявляються в будь-якій ситуації й умовах. Це найпростіша форма підтримки і передавання наступним поколінням звичаїв, норм поведінки. Формування моральних звичок є одним із найважливіших завдань дорослих (батьків і вихователя).

Моральні норми – суспільно вироблені правила поведінки, що ними керуються люди у своєму житті і вчинках.

Моральні переживання – особлива емоційна діяльність більшої напруженості, що виникає в процесі існування стійкого почуття.

Моральні переконання – пережиті та узагальнені моральні принципи, норми. Вони є раціональною основою моральної діяльності особистості, що дають їй змогу чинити свідомо, розуміючи

необхідність, доцільність певного вчинку. Це система усвідомлених потреб особистості, що виявляється відповідно до її поглядів, принципів, світогляду. Зміст потреб виступає у формі переконань, знань про навколишню дійсність.

Моральні цінності – це частина загальнолюдських цінностей (добро, справедливість, терпимість та ін.), які обумовлюють гармонію суспільного порядку і внутрішню гармонію особистості.

Мотив – спонукальна усвідомлена причина дій та вчинків особистості.

Мотив моральний – внутрішня, суб'єктивно-особистісна спонукана до дії, зацікавленість у її реалізації і орієнтація на моральні чинники.

Мотивація – система мотивів, що спонукає особистість до активної діяльності заради досягнення значущої мети і визначає конкретні форми поведінки, діяльності людини.

Наслідування – форма поведінки, що полягає у відтворенні дій, ідеалів, рис характеру, манери діяльності інших людей.

Особистість – людина, соціальна особа, яка розглядається в системі таких психологічних характеристик, що спеціально обумовлені, виявляються в суспільних за своєю природою відносинах, є стійкими, визначають її моральні вчинки, які мають істотне значення для неї самої і довколишніх; вона вільно та відповідально визначає свою позицію серед інших, виступає активним суб'єктом власної життєдіяльності, творчо ставиться до оточення та самої себе.

Оцінка – думка, міркування про якість, характер, значення чогось; ставлення до явищ, до об'єктів навколишнього, діяльності, поведінки, з'ясування їх відповідності певним нормам.

Оцінка моральна – це схвалення або осудження діяльності людини з позицій тих вимог, що містяться в моральній свідомості певного середовища, групи, соціальної спільноти людей, тих чи інших особистостей.

Правила поведінки – педагогічні вимоги, що висуваються до поведінки дітей і засвоюються в процесі морального виховання. Поділяються на групи: культурно-гігієнічні правила; правила поведінки на заняттях; правила, пов'язані зі ставленням до своїх обов'язків, до речей особистого і суспільного користування; правила взаємодії з дорослими й однолітками в процесі спілкування і спільної діяльності; правила поведінки у громадських місцях.

Поведінка – одна з форм реалізації людини як носія свідомості у повсякденній життєдіяльності; вищий ступінь, у якому найяскравіше проявляються взаємозв'язок між свідомістю, особистістю та діяльністю. Поведінка є різновидом людської діяльності. “Під поведінкою розуміють визначеним чином організовану діяльність, яка здійснює зв'язок організму з навколишнім середовищем. Поведінка у людини переважно є результатом низки усвідомлюваних дій – вчинків” (С. Рубінштейн).

Поведінка відповідальна – самостійне встановлення і виконання вимог, норм поведінки і діяльності.

Поведінка моральна – сукупність вчинків особистості, що мають моральне значення і здійснюються нею відносно тривалий період у постійних або змінних умовах. До змісту моральної поведінки входять моральні вчинки, дії і ставлення стосовно їх мотиваційної спрямованості.

Позиція – внутрішній компонент, що належить до структури особистості; погляд, думка з якогось питання; система відношень, ціннісних ставлень, настанов, мотивів і цілей, потреб і прагнень; виражає активне вибіркове ставлення особистості до дійсності, до оточення і до самого себе та визначає індивідуальний характер діяльності та окремих учинків.

Позиція моральна – спрямованість особистості, яка забезпечує досягнення мети і ґрунтується на вільному виборі в колі протистояння добра і зла у її моральній діяльності.

Потреба – об'єктивна необхідність у чомусь, внутрішня спонука активності особистості.

Потреба моральна – переживання, усвідомлювані й неусвідомлювані спонуки, що залежать від вибору людини і необхідні для розвитку її як особистості та підтримки гармонії із самою собою, іншими людьми, світом загалом.

Почуття – стійкі емоційні ставлення людини до явищ дійсності, які відображають значення цих явищ у зв'язку з потребами й мотивами.

Почуття альтруїзму – переживання, яке виявляється у готовності дитини діяти безкорисливо, незважаючи на свої інтереси. Проявляється у прагненні надати допомогу, підтримку, пожертвувати своїм часом, спокоєм, відмовитися від егоїстичних намірів, приємних занять на користь іншої людини. Початковим проявом альтруїстичної поведінки є безкорислива турбота дитини про рідних і близьких людей. Особливо яскраво почуття альтруїзму виявляється в екстремальних умовах, коли висувуються високі вимоги до людської самовідданості, навіть жертвовності. У дошкільному віці це почуття лише починає формуватися. Важливо, щоб дитина пережила високе піднесення, глибоку насолоду, задоволення від власного альтруїзму, побачила реальні результати своєї стриманості або активності, спрямовані на користь довоколишніх людей.

Почуття відповідальності – це переживання дитиною покладеного на неї кимось або нею самою обов'язку, потреба звітуватись у своїх діях і покладати на себе провину за можливі наслідки. Це почуття виявляється тоді, коли дитина дала обіцянку або з нею про щось домовились, і це вимагає від неї безумовного виконання угоди. Відповідальність визначає масштаб, обсяг особистих завдань, обов'язків, їхні межі. Дитина може відчувати обов'язок перед кимось або перед власною совістю. По суті, відповідальність – це відповідність між моральною діяльністю особистості та її обов'язком, розглянута з погляду можливостей цієї особистості. Моральну відповідальність можна характеризувати як об'єктивну і суб'єктивну єдність. Вона, з одного боку, є сукупністю об'єктивних суспільних вимог до особистості, з другого – своєрідним суб'єктивним станом

свідомості, почуттям. Почуття відповідальності виховується з дитинства залученням дошкільника до виконання вимог, за якість та своєчасність чого треба звітуватися перед іншими і самим собою.

Почуття гідності – виникає під час оцінювання іншими (а надто авторитетними) людьми дій, вчинків з погляду їх відповідності моральним нормам. Це почуття виявляється тоді, коли дитина намагається відстояти свою честь як особистості або виконавця певної роботи. Це почуття є складником ряду моральних емоцій – задоволення, поваги, приниження, образи, гніву, радості. Почуття честі тісно пов'язане з чесністю як рисою характеру, з прагненням дошкільника до правди і справедливості. Воно також пов'язане з такими близькими почуттями, як самолюбство та самоповага. Перше з них є поєднанням почуття власної гідності з ревнивим ставленням дитини до думки про неї довколишніх людей. Друге є переживанням дитиною шанобливого, поштивого ставлення до себе, побудоване на визнанні нею своїх чеснот, успішності діяльності. Зазначений комплекс моральних почуттів характеризує не байдужу до оцінок соціального оточення дитину, яка вболіває за успіх (невдачу) своєї діяльності, орієнтується у власних чеснотах і вадах. Виховання почуттів честі, гідності, самоповаги передбачає сформованість у дитини вміння адекватно оцінювати себе й довколишніх людей. Із самооцінкою дитини пов'язані й інші форми переживань, що мотивують моральну поведінку і є важливими показниками певних етапів її розвитку.

Почуття громадянські – це переживання, з яких у майбутньому виросте громадянська, правова позиція особистості, її людська та національна гідність. У дитинстві вони виявляються в любові дитини до своєї родини, рідної оселі, міста (села), в якому народилася, рідної землі, мови, у шанобливому ставленні до прав, культури, мови представників інших національностей. Дошкільник тільки починає осягати ці складні почуття, і його не можна квапити. До формування громадянських почуттів, точніше, їхніх зачатків у дошкільників, потрібно підходити виважено, гнучко, проте принципово.

Почуття довіри – виявляється стосовно тих людей, які викликають позитивні оцінки за шкалою сумлінності, щирості, доброзичливості, взаєморозуміння, безпеки для іншого, готовності захистити слабшого. Це почуття проявляється у відкритості дитини контактам, у переживанні нею душевного комфорту від спілкування з іншими, в її готовності розповісти про своє заповітне, довірити секрет, поділитись інтимними переживаннями або думками. Підґрунтям для вияву дитиною почуття довіри є прихильне ставлення до людського оточення, позитивний досвід спілкування з близькими дорослими (насамперед, батьками), звичка розраховувати на їхні підтримку та захист.

Почуття моральні – культурно обумовлена форма стійких переживань особистістю свого ставлення до всього того, що вона пізнає і з чим вона діє, що відбувається навколо, які засновані на інтеріоризованих моральних нормах і цінностях і зумовлюють вольові реакції, ставлення до себе, інших людей, явищ суспільного буття; вищі соціальні почуття, в основі яких лежать моральні ставлення: співчуття, співпереживання, співучасть, допомога, обов'язок. Моральні почуття – запити, оцінки, спрямованість морального розвитку особистості. Вони є емоційним аспектом моральної діяльності особистості, що разом із моральними переконаннями характеризують моральність особистості.

Почуття правди – прагнення подавати власні уявлення як істинні, що відповідають загальноприйнятим стандартам і фактичній реальності. Розбіжність між фактом і його словесним описом – це протилежність правди, обман (у дошкільників це може межувати із вигадуванням і фантазуванням). Почуття правди сприяє душевному комфорту особистості. Щирість та правдивість – важливі прояви особистісного зростання. Формується в процесі виховання на основі почуття взаємної довіри.

Почуття провини – означає стурбованість дитини з приводу своїх особистісних якостей, за які вона відчувається відповідальною. Відчуваючи провину, дитина звертається до понять “добра – погана” і при цьому оцінює себе як “погану”. Почуття провини виникає

тоді, коли дошкільник починає орієнтуватися не стільки на оцінку інших людей, скільки на самооцінку. Невиконання ним тієї чи іншої моральної норми може викликати самозвинувачення, муки сумління, дискомфортний стан. Переживання виникає в ситуації, коли дошкільник відчуває особисту відповідальність за когось або щось. Здатність відчувати провину свідчить про високий ступінь особистісного розвитку дошкільника, виникнення механізму, який регулює соціальну поведінку зсередини, засвідчує появу внутрішніх етичних інстанцій.

Почуття справедливості – це переживання свого прагнення втілити в життя правду, досягнути істину, неупереджено ставитися до однолітків або дорослих. Воно ґрунтується на усвідомленні дитиною норм “добре” та “погано”. Ними оперують під час розподілу іграшок, ролей, а також ролей і обов’язків спільної діяльності тощо. У дошкільному дитинстві особистість лише починає оволодівати вмінням керуватись у своїй поведінці доцільністю, а не власними егоїстичними інтересами. Формуванню почуття справедливості сприяє вміння об’єктивно оцінити вчинки інших, а також здатність виробити адекватну самооцінку.

Проступок – вчинок, що порушує норми, правила поведінки, загальноприйнятий порядок; провина.

Розвиток моральної сфери особистості – процес набуття дитиною морального досвіду через освоєння заданих суспільством моральних зразків, що виробляються на основі базових етичних понять; інтегрована взаємодія моральної свідомості, моральних цінностей, моральних норм, моральних почуттів, емпатійних проявів у моральних взаєминах, моральній поведінці, вчинках і діях, в їх мотиваційній спрямованості в особистісній сфері, що забезпечує єдність моральної свідомості і поведінки загалом. Привласнення (інтеріоризація) дитиною моральних норм, їх перетворення у внутрішні “моральні інстанції”, що реалізуються в поведінці, міжособистісних взаєминах і діяльності.

Розвиток особистості – процес формування особистості як соціальної якості індивіда в результаті її соціалізації та виховання.

Маючи природні анатомо-фізіологічні передумови до становлення особистості, дитина в процесі соціалізації вступає у взаємодію з навколишнім світом, оволодіваючи досягненнями людства. Це оволодіння відбувається за допомогою дорослих, які організують і спрямовують її діяльність і спілкування. Таким чином, провідним у розвитку особистості є процес виховання.

Розвиток особистості – набуття дошкільником упродовж дитинства дедалі якіснішої визначеності; наявність прогресивних змін у його прагненні задовольнити основні потреби, реалізувати свої здібності, відстояти права, здійснити вибори, прийняти власні рішення й відповісти за їх наслідки, вчинити по совісті – тобто, в умінні відповідально самовизначатися.

Самооцінка – компонент самосвідомості, який виявляється в оцінці особистістю своїх якостей, властивостей, здібностей, можливостей, досягнень і невдач, рівня успішності власної діяльності, виходячи з системи цінностей людини. Самооцінка є відображенням норм і оцінок, що існують у суспільстві та в міжособистісних взаєминах. Під впливом оцінки навколишніх в особистості поступово складається власне ставлення до себе і самооцінка своєї особистості, а також окремих форм своєї активності: спілкування, поведінки, діяльності, переживань. Самооцінка може бути адекватною (суб'єкт правильно співвідносить свої можливості і досягнення, досить критично ставиться до себе, прагне реально дивитися на свої невдачі та успіхи, намагається ставити перед собою досяжні цілі, які можна здійснити насправді) і неадекватною (надмірно завищеною або занадто заниженою).

Самооцінка моральна – результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, мотивів і моральних якостей.

Середовище – сукупність умов, які забезпечують усебічний розвиток дитини; це система природних і матеріальних об'єктів, у яких діє дитина. Розвивальне середовище забезпечує соціальне становлення й розвиток дитини.

Совість – вищий морально-психологічний регулятор, що характеризує здатність особистості здійснювати контроль за

власною поведінкою, давати об'єктивну оцінку своїм діям; продукт виховання.

Совість – важлива форма прояву моральної свідомості. Внутрішній голос совісті є вищим регулятором людських взаємин, етичною інстанцією вищого ґатунку, внутрішнім регулятором моральної поведінки. Совістю вимірюється гідність людини. В совісті виявляється свідомо моральна відповідальність особистості за себе і за інших. Совість – усвідомлення і переживання дошкільником відповідальності, побудованої на самооцінках виконання ним обов'язків. У дошкільному віці совість лише починає формуватися, виконуючи функцію самоконтролю. Дитина має совість, коли вона засвоїла моральні принципи і виконує їх без зовнішніх спонукань. Совість – сильний афект у вигляді почуття провини з приводу невиконання певної норми. Дитина з розвинутою совістю спроможна встояти перед спокусою порушити заборону або вимогу навіть тоді, коли впевнена, що про це ніхто не дізнається. Вона часто сама визнає те, що зробила, прагнучи виправити становище, загладити провину.

Почуття совісті свідчить про те, що поняття обов'язку як чогось зовнішнього, примусового переростає у внутрішній імператив (наказ, вимогу). Дитина має совість, коли вона засвоїла моральні принципи і виконує їх без зовнішніх спонукань. Почуття совісті виникає як внутрішнє усвідомлення дитиною добра і зла, її душевний відгук на це, здатність розпізнавати якість вчинків і відповідно реагувати на них.

Сором – специфічно людський, сформований культурою психологічний механізм, який гарантує додержання певних вимог, норм стосовно “своїх”. Почуття сорому в дошкільника – це тривога за свою репутацію. Воно виникає, коли дитина відчуває, що не відповідає очікуванням довколишніх, що вона в чомусь поступається іншим. Стурбованість дитини своєю компетентністю виражає її бажання unikнути невдачі, залежності. Вона відчуває сором тоді, коли, аналізуючи свої якості за зразком “сильна – слабка”, визначає себе як “слабку”. Соромлячись, дитина відчуває хвилювання.

Спілкування – складний процес взаємодії, що полягає в обміні інформацією, а також у сприйнятті і розумінні партнерами один одного, а також у їхньому впливі один на одного щодо досягнення змін у діяльності; це процес передавання й сприймання повідомлень за допомогою вербальних і невербальних засобів (М. Варій); це міжособистісна та міжгрупова взаємодія, основу якої становить пізнання один одного і обмін певними результатами психічної діяльності (інформацією, думками, почуттями, оцінками тощо), тобто, це взаємодія двох або більше людей, спрямована на узгодження та об'єднання зусиль з метою налагодження взаємин і досягнення загального результату.

Спілкування міжособистісне – психологічний контакт, що починається з конкретно-почуттєвого сприйняття зовнішнього вигляду партнерів за допомогою органів чуття (емоційна реакція один на одного, що проявляється в міміці, жестах, позі, погляді, інтонації, що свідчать про те, подобаємося ми одне одному чи ні). Міжособистісне спілкування є соціальним джерелом формування особистості, яке проявляється лише у взаєминах з іншими людьми (з різними людьми по-різному). Незалежно від цієї особливості людська поведінка генерується в процесі спілкування з іншими індивідами. У міжособистісному спілкуванні як взаємодії завжди розгортається процес взаєморозуміння, встановлюються певні взаємини його учасників. Для такого спілкування типова ситуація, коли його учасники, вступаючи у контакт, переслідують стосовно один одного більш чи менш значущі для них цілі, які можуть бути і подібними за змістом, і відрізнятися (І. Бех).

Сумління – усвідомлення й почуття моральної відповідальності за свою поведінку, свої вчинки перед самим собою, людьми, суспільством; моральні принципи, погляди, переконання; совість.

Умови виховання дисциплінованості у дітей – чіткий розпорядок; сталість, узгодженість і організованість дитячого життя та навколишньої обстановки; виважена, організована і дисциплінована поведінка дорослих, які виховують дитину; визнання дітьми авторитету дорослих; правильна організація всіх видів дитячої діяльності; системність вимог дорослих до поведінки

та діяльності дитини, що поступово ускладнюються, забезпечення їх свідомого прийняття дітьми і закріплення у досвіді поведінки.

Умови формування відповідальної поведінки дитини – приклад дорослого (дотримання обіцяного); вправління дітей у позитивних вчинках з метою створення емоційного випередження ситуації безвідповідальної поведінки; використання ефекту власного задоволення внаслідок відповідального виконання дорученої справи чи самостійно визначеного обов'язку; використання жартівливої форми роз'яснення дітям правил поведінки (“правила на впаки”); педагогічна оцінка, яка може бути попереджувальною, супроводжувальною, підсумковою, серйозною, жартівливою, але неодмінно – справедливою, вмотивованою і заохочувальною до поліпшення поведінки.

Умови формування вольової поведінки дитини – поступове посилення вимог до дитини, сприяння досягненню нею успіху в діяльності; заохочення прагнення і готовності дитини виявляти самостійність та ініціативу; поступовий перехід від завдань, пов'язаних із виконанням вимог дорослого за його прямими інструкціями, до творчих завдань за власним бажанням дитини; створення умов для реалізації провідної позиції дитини у творчій діяльності й на заняттях.

Формування моральної сфери особистості – цілеспрямований організований процес, що полягає у набутті дитиною морального досвіду в ході засвоєння встановлених у суспільстві моральних зразків, норм, цінностей, що вивчаються на основі опанування базових етичних понять.

Я-концепція – узагальнене уявлення індивіда про себе, відносно стійка, більшою чи меншою мірою усвідомлена, пережита як неповторна динамічна система пізнання і установок стосовно власної особистості, що передбачає усвідомлення власних властивостей, самооцінку та виражається певними настановами і чеканнями щодо себе на основі якої будується взаємодія з іншими людьми і ставлення до себе.

Предметний покажчик

В

- Вередування 95
- Виховання громадянське 95
- Виховання моральне 95
- Впертість 96
- Вчинок 96
- Вчинок моральний 96

Г

- Гуманізм 96

Д

- Дисципліна 96
- Дисциплінованість 96

Е

- Емпатія 97
- Етика 97
- Етичні бесіди 97
- Етичні поняття 97

З

- Завдання морального виховання 97
- Засоби морального виховання 98

К

- Колектив у дошкільників 98
- Комфорт 98
- Конфлікт 98
- Конформізм 98
- Культура поведінки 98

М

Методи морального виховання 98

Мораль 99

Моральний 99

Моральність 99

Моральна вимога 100

Моральна вихованість 100

Моральна відповідальність 100

Моральна діяльність 100

Моральна норма 100

Моральна практика 100

Моральна свідомість 100

Моральна самосвідомість 101

Моральна спонука 102

Моральна справедливість 102

Моральна спрямованість 102

Моральна якість 102

Моральне правило 102

Моральне ставлення 102

Моральний вибір 102

Моральний еталон 103

Моральний ідеал 103

Моральний кодекс 103

Моральний намір 103

Моральний реалізм дитини 103

Моральний розвиток 103

Моральний самоконтроль 104

Моральний сором 104

Моральні взаємини 104

Моральні звички 104

Моральні норми 104

Моральні переживання 104

Моральні переконання *104*

Моральні цінності *105*

Мотив *105*

Мотив моральний *105*

Мотивація *105*

Н

Наслідування *105*

О

Особистість *105*

Оцінка *105*

Оцінка моральна *105*

П

Правила поведінки *106*

Поведінка *106*

Поведінка відповідальна *106*

Поведінка моральна *106*

Позиція *106*

Позиція моральна *106*

Потреба *106*

Потреба моральна *107*

Почуття *107*

Почуття альтруїзму *107*

Почуття відповідальності *107*

Почуття гідності *108*

Почуття громадянські *108*

Почуття довіри *109*

Почуття моральні *109*

Почуття правди *109*

Почуття провини *109*

Почуття справедливості *110*

Проступок *110*

Р

Розвиток моральної сфери особистості *110*

Розвиток особистості *110*

С

Самооцінка *111*

Самооцінка моральна *111*

Середовище *111*

Совість *111*

Сором *112*

Спілкування *113*

Спілкування міжособистісне *113*

Сумління *113*

У

Умови виховання дисциплінованості у дітей *113*

Умови формування відповідальної поведінки дитини *114*

Умови формування вольової поведінки дитини *114*

Ф

Формування моральної сфери особистості *114*

Я

Я-концепція *114*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Базовий компонент дошкільної освіти (нова редакція) / наук. кер. А. М. Богуш; авт. кол.: А. М. Богуш, Г. В. Беленька, О. Л. Богініч та ін. – К., 2012. – Спецвип. журн. «Вихователь-методист дошкільного закладу». – 30 с.
2. Барвисте життя: хрестоматія для читання дітям дошк. віку / упоряд. Л. В. Лохвицька, Т. К. Андрющенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 340 с.
3. Бех Д. І. Виховання особистості : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Іван Дмитрович Бех. – К. : Либідь, 2008. – 848 с.
4. Богуш А. М. Довкілля: для дітей дошкільного віку : [метод. посіб. для вихователів дитсадків та батьків] / А. М. Богуш, В. Р. Ільченко. – Полтава : НМЦІЗО, 2003. – Ч. 2. – 76 с.
5. Впевнений старт : [програма розвитку дітей старшого дошкільного віку] / кер. проекту М. Б. Жебровський; авт. кол.: О. О. Андрієтти, О. П. Голубович, О. П. Долинна та ін. – Тернопіль : Мандрівець, 2012. – 104 с.
6. Галян О. І. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості на етапі дошкільного дитинства / Олена Іванівна Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості : [монографія] / за ред. М. В. Савчина, І. М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 64–76.
7. Державна цільова соціальна програма розвитку дошкільної освіти на період до 2017 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 13 квітня 2011 р. № 629 [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/>
8. Дитина : [програма виховання і навчання дітей від 2 до 7 років / наук. кер. проекту В. О. Огнев'юк, К. І. Волинець]. – 3-те вид., доопр. і доп. – К. : Вид-во Київського університету імені Бориса Грінченка, 2012. – 492 с.
9. Дитина в дошкільні роки : [комплексна додаткова освітня програма / авт. кол. ; наук. кер. К. Л. Крутий]. – Запоріжжя : ТОВ «ЛПС» ЛТД, 2011. – 188 с.

10. Дятленко Н. М. Психологічні умови розвитку самоповаги у дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Н. М. Дятленко ; Київський міський педагогічний ун-т ім. Б. Д. Грінченка. – К., 2002. – 20 с.
11. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; гол. ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
12. Журавлики: Казки, вірші, оповідання, народні пісеньки, загадки / уклад. Г. Ю. Рогінська. – Харків : ПП «Поляков В. К.», 2005. – 384 с.; іл.
13. Заболоцька С. І. Психологічні умови розвитку моральних форм поведінки у навчально-ігровій діяльності дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / С. І. Заболоцька; Нац. ун-т «Остроз. акад.». – Острог, 2013. – 20 с.
14. Залізник А. М. Підготовка майбутніх вихователів до роботи з батьками з морального виховання дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / А. М. Залізник ; Ін-т вищ. освіти АПН України. – К., 2009. – 20 с.
15. Зубрицька-Макота В. І. Психологічні умови формування уявлень про моральні норми у дошкільників : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / В. І. Зубрицька-Макота; Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2011. – 20 с.
16. Кисельова О. І. Морально-етичне виховання дітей старшого дошкільного віку засобами українського фольклору : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кисельова ; Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К. Д. Ушинського. – Одеса, 2009. – 21 с.
17. Кононко О. Л. Психологічні основи особистісного становлення дошкільника : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова пси-

- хологія» / О. Л. Кононко; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2001. – 37 с.
18. Кошелівська О. І. Стимулювання морального вибору дошкільників у процесі педагогічного впливу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / О. І. Кошелівська ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2002. – 20 с.
 19. Криничка. Зб. творів для читання наймолодшим / упоряд.: Л. А. Грицюк, М. І. Каратаєва. – 2-ге вид. зі змін. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 128 с.
 20. Кришталеве джерельце: Хрестоматія для позакласного читання / ред.-упоряд. Н. В. Кир'ян. – К. : Кобза, 2001. – 416 с.
 21. Кручек В. А. Психолого-педагогічні основи міжособистісного спілкування : [навч. посіб.] / В. А. Кручек. – К. : ДАКККіМ, 2010. – 273 с.
 22. Кузьменко В. У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років : [монограф.] / Віра Ульянівна Кузьменко. – К. : НПУ, 2005. – 354 с.
 23. Кулачківська С. Є. Я – дошкільник (вікові та індивідуальні аспекти психічного розвитку) / С. Є. Кулачківська, С. О. Ладивір. – К. : Нора-прінт, 1996. – 108 с.
 24. Лаврентьева Г. П. Джерела доброти : [навч.-метод. посіб. для роботи з дітьми в дошкільних закладах, школі та сім'ї] / Г. П. Лаврентьева. – К. : А.С.К., 1997. – 304 с.
 25. Ладивір С. О. Виховання гуманних почуттів у дітей / С. О. Ладивір, О. П. Долинна, В. К. Котирло та ін. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 168 с.
 26. Лапченко І. О. Емоційне ставлення до себе та ровесників як чинник особистісного розвитку дитини дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / І. О. Лапченко ; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2006. – 20 с.
 27. Ластівки: Казки, оповідання, скоромовки : [хрестоматія для позакласного читання] / уклад. Г. Ю. Рогінська. – Харків: Ранок-НТ, 2002. – 384 с.

28. Лохвицька Л. В. Дошкільна освіта: історія і сьогодення : [довідник] / Л. В. Лохвицька. – Тернопіль : Мандрівець, 2011. – 208 с.
29. Лохвицька Л. В. Психолого-педагогічна підготовка майбутніх фахівців дошкільної освіти до процесу морального виховання дітей / Л. В. Лохвицька // Рідна школа. – 2012. – № 12. – С. 70–74.
30. Лохвицька Л. Розвивальне предметне середовище в дошкільних навчальних закладах : [навч.-метод. посіб.] / Любов Лохвицька. – К. : ТОВ Ред. газет з дошк. та поч. освіти, 2013. – 80 с. – (Бібліотека «Шкільного світу», серія “Бібліотечка програми «Дитина»”)
31. Мої улюблені вірші / уклад.: В. І. Паронова. – Тернопіль : Підручники і посібники, 1999. – 288 с.
32. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [Електронний ресурс] / Офіційний сайт. – Режим доступу : <http://www.mon.gov.ua/index.php/ua/>
33. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці : [монограф.] / Роман Володимирович Павелків. – Рівне : Волинські обереги, 2004. – 248 с.
34. Піроженко Т. О. Особистість дошкільника: перспективи розвитку : [навч.-метод. посіб.] / Тамара Олександрівна Піроженко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 136 с.
35. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка : [навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл.] / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Академвидав, 2004. – 456 с. (Серія «Альма-матер».)
36. Поніманська Т. І. Моральне виховання дошкільників : [навч. посіб.] / Тамара Іллівна Поніманська. – К. : Вища школа, 1993. – 111 с.
37. Приходько Ю. О. Генезис провідних ставлень дитини дошкільного віку як основа її особистісного розвитку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ю. О. Приходько ; Український держ. педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 1997. – 45 с.
38. Про дошкільну освіту : Закон України. – К. : Ред. журн. «Дошкільне виховання», 2001. – 56 с. (С. 4–33.)

39. Провозюк Г. Г. Дитина – диво світу / Г. Г. Провозюк, П. І. Білоус, Г. Ф. Яцук. – Тернопіль : Мандрівець, 2001. – 72 с.
40. Русова С. Вибрані педагогічні твори / Софія Русова ; упоряд. О. В. Проскура. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.
41. Соціальний розвиток дитини (старший дошкільний вік) / Т. І. Поніманська, І. М. Дичківська, О. А. Козлюк, Л. І. Кузьмук. – К. : Генеза, 2013. – 88 с.
42. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: в 5 т. – Т. 3: Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина / Василь Олександрович Сухомлинський. – К. : Рад. шк., 1977. – 670 с.
43. Українська мозаїка: посібник-хрестоматія : [книга для читання в дошкільному закладі та родинному колі] / упоряд.: О. П. Долинна, О. В. Низковська, Н. І. Вакуленко, О. А. Копейкіна. – К. : АВДІ, 2008. – 376 с.: іл.
44. Українське дошкілля : [програма розвитку дитини дошкільного віку] / О. І. Білан, Л. М. Возна, О. Л. Максименко та ін. – Тернопіль : Мандрівець, 2012. – 264 с.
45. Українське дошкілля: Збірка для читання і розповідання дітям старшого дошкільного і молодшого шкільного віку / упоряд. Н. і О. Зінкевич ; передм. А. Погрібного. – К. : Смолоскип, 2003. – 550 с.
46. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Дошкільна педагогіка» / Т. С. Фасолько ; Ін-т пробл. виховання АПН України. – К., 2000. – 18 с.
47. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки : [навч. посіб.] / упоряд. З. Н. Борисова, В. У. Кузьменко ; заг. ред. З. Н. Борисова. – К. : Вища школа, 2004. – 511 с.: іл.
48. Амонашвили Ш. А. Школа життя: Трактат о начальной ступени образования, основанный на принципах гуманно-личностной педагогики / Шалва Александрович Амонашвили. – Москва : Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1998. – 80 с.

49. Артемова Л. В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре / Любовь Викторовна Артемова. – К. : Вища школа, 1988. – 160 с.
50. Выготский Л. С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский ; ред. В. В. Давыдов. – Москва : Педагогика-Пресс, 1996. – 536 с.
51. Гальперин П. Я. Лекции по психологии : [учеб. пособ. для студ. вузов] / Петр Яковлевич Гальперин. – Москва : Книжный дом «Университет» : Высшая школа, 2002. – 400 с.
52. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения / Василий Васильевич Давыдов. – Москва : Директ-Медиа Пабблишинг, 2008. – 613 с.
53. Деревянко Р. И. Особенности мотивов общения со взрослыми и сверстниками у дошкольников : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук / Р. И. Деревянко. – Москва, 1983. – 27 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.childpsy.ru/dissertations/id/18375.php?sphrase_id=209147
54. Конфуций. Изречения / Конфуций ; перевод, предисл. и комментарий. И. И. Семенов. – Москва : Изд-во МГУ, 1994. – 128 с.
55. Лохвицкая Л. В. Методический инструментарий нравственного воспитания дошкольников / Л. В. Лохвицкая // Детский сад от А до Я. – 2013. – № 5. – С. 126–145.
56. Лохвицкая Л. В. Современные подходы к нравственному воспитанию дошкольников / Л. В. Лохвицкая // Современный детский сад. – 2012. – № 7. – С. 66–71.
57. Макаренко А. С. О воспитании / Антон Семенович Макаренко ; сост. и автор вступ. статьи В. С. Хелемендик. – 2-е изд. перераб. и доп. – Москва : Политиздат, 1990. – 415 с.
58. Петровский А. В. О психологии личности / А. В. Петровский ; ред. О. Г. Свердлов. – Москва : Знание, 1971. – 64 с.
59. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Жан Пиаже ; ред.-сост. В. Н. Садовский, Э. Г. Юдин. – [пер. с фр.]. – Москва : Просвещение, 1994. – 659 с.

60. Роджерс К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Рэнсом Роджерс; [пер. с англ.]. – Москва : Издательская группа «Прогресс»; «Универс», 1994. – 480 с.
61. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир / Сергей Леонидович Рубинштейн. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 512 с. – (Серия «Мастера психологии».)
62. Талызина Н. Ф. Сущность деятельностного подхода в психологии / Нина Федоровна Талызина // Методология и история психологии. – 2007. – Т. 2. – № 4. – С. 157–162.
63. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детских возрастах / Даниил Борисович Эльконин ; ред. и вступ. стат. Давида Иосифовича Фельдштейна. – Москва : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. – 417 с.
64. DeVries R. Moral Classrooms, Moral Children: Creating a Constructivist Atmosphere in Early Education / Rheta DeVries, Betty Zan. – New York : Published by Teachers College Columbia University Press, 1994. – 274 p.
65. Gray J. Children Are from Heaven: Positive Parenting Skills for Raising Cooperative, Confident, and Compassionate Children / John Gray. – New York : Harper Collins Publishers, 2000. – 357 p.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Навчальне видання

ЛОХВИЦЬКА Любов Василівна

Програма
з морального виховання дітей дошкільного віку
“СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ”

*Схвалено для використання
в дошкільних навчальних закладах*

Керівник проекту *Б. Фенюк*
Головний редактор *І. Дворницька*
Редактор *О. Шостак*
Літературний редактор *А. Семенова*
Технічний редактор *А. Трут*
Обкладинка *О. Курила*

Підписано до друку 07.11.2014 . Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 7,4.

Видавництво “Мандрівець”, вул. Текстильна, 18, м. Тернопіль, 46400.

Тел. (0352) 42-39-62, 43-39-62, тел./факс (0352) 52-43-38.

<http://mandrivets.com>

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 3650 від 22.12.2009.

ПП “Коло”

вул. Бориславська, 8, м. Дрогобич, 82100

Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 498 від 20.06.2001.

ПРОГРАМА

З МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ
ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

СКАРБНИЦЯ МОРАЛІ

www.mandrivets.com

ISBN 978-966-634-847-3

9 789666 348473

